

Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma

Nashr haqida

O'zbek klassik adabiyotining XV asr oxiri, XVI asr boshlarida yashab ijod yetgan atoqli namoyandalardan Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining qarama-qarshilikli, murakkab va qisqa hayotida (1483—1530) anchagina asarlar yaratgan bo'lsa-da, ularning hammasi bizgacha yetib kelgan emas.

Boburning hozirgacha ilm xazinasiga kelib qo'shilgan asarlari — uncha to'liq bo'lmagan bir devoni, islom dini asoslarini bayon etuvchi «Mubayyin» nomli she'riy risolasi, «Volidiya» atalgan tasavvufga oid bir kitobchaning nazm bilan tarjimai, Bobur ixtiro etgan va «Xatti Boburiy» nomi bilai mashhur bo'lgan alfavit jadvali hamda qo'lingizdagi «Boburnoma» asaridan iboratdir.

Boburdan qolgan ijodiy merosning eng muhim va eng yirigi O'rta Osiyo, Afg'oniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi, etnografiyasiga oid nodir va qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan va o'sha davr o'zbek klassik adabiyoti va adabiy tilining yorqin namunasi bo'lgan «Boburnoma» asaridir. Bu asar mazmunining rang-barangligi, bir jahon materialni o'z ichiga olganligi, til va uslubining go'zalligi bilan XVIII, ayniqsa XIX asr sharqshunos olimlarining diqqatini o'ziga tortgan va uning turli qo'lyozma nusxalari izlana boshlagan va g'arb tillariga tarjima qilishga kirishilgan edi.

Asarning asli nomi «Boburiya» bo'lsa-da, uni «Voqeanoma», «Tuzuki Boburiy», «Voqeoti Boburiy» deb atadilar, keyinchalik asar «Boburnoma» degan nom bilan mashhur bo'lib ketdi^[1].

Bu asarning mavjud to'liq teksti 1857 yilda turkolog N. I. Il'minskiy tomonidan Qozonda tipografiya yo'li bilan o'zining to'rt betlik nashr prinsiplarini ko'rsatgan ruscha so'z boshisi bilan bosilgan. Asarni nashrga tayyorlash va dunyoga chiqarishda rus olimi N. I. Il'minskiyning zo'r faoliyat ko'rsatganini alohida qayd etish kerak.

Bu nashrdan keyin 1905 yilda ingliz orientalistlaridan A. Beverij xonim «Boburnoma»ning Haydarobodda topilgan bir qo'lyozmasining faksimilesini (qo'lyozmaning ayni o'zini sinkografiya yo'li bilan nashr etdi. Bu nusxaning qachon va kim tomonidan ko'chirilgani noma'lum. Bu ham to'liq tekst bo'lsa-da, qozon bosmasiga nisbatan ba'zi tushib qolgan joylari va ayrim nuqsonlari bordir. Lekin umuman olganda har ikkala nusxa ham ayrim-ayrim nuqsonlardan xoli emasdir.

London iusxasining afzalligi shundaki, bunda A. Beverij nusxaning ayni o'zini berib juda yaxshi ish qilgan, shu bilan birga asar oxirida mukammal kishi ismlari, geografiya va qabila, urug' nomlari ko'rsatkichi berilgan va ingliz tilida o'n betlik so'z boshisi ham bor. Lekin ko'rsatkichlarni transliteratsiyasiz arab yozuvi bilan berilishi nomlarni to'g'ri o'qish masalasini qiyinlashtiradi.

Mana shu ikki mavjud nusxaga asoslanib, 1948—1949 yillarda «Boburnoma»ning ikki qismdan iborat to'liq teksti bosib tarqatilgan edi^[2]. Bu nashr yangi o'zbek alifbosida, kishi va geografik nomlar ko'rsatkichi, to'liq lug'at, ba'zi bir qisqa izoh va tarjimalar ilovasi bilan bosilgan edi.

Shundan keyin «Boburnoma»ning to'liq teksti 1960 yili qayta nashrga tayyorlandi va nashr etildi.

Ilgarigi nashri kabi bu nashrga ham yuqorida zikr etilgan London va Qozon bosma nusxalari asos qilib olindi. Shu ikkala nusxaga qaytadan taqqoslanib, ikkisiga ham tanqidiy qaraldi. Birisini birisi to'ldirish yo'li bilai tuzilgan mazkur tekstni anchagina mukammallashtirish desa bo'ladi. Nusxalarda ma'no jihatidan farq qiladigan so'zlar kelganda bundaylarning farq va variantlari bet ostida ko'rsatila borilgan. Shu jihatdan bu nashrning bet osti izohlari avvalgiga nisbatan anchagina ko'paygan edi.

Bu nashrni tayyorlash davomida ayrim so'z va terminlar transkripsiyasini aniqlash masalalarida «Boburnoma»ning Anqara (Turkiya) da turkchaga qilingan tarjimai^[3] va filologiya fanlari kandidati M. Sal'ening rusgacha qilgan to'liq tarjimasini^[4] ham ko'zdan kechira borilgan va shular bilan moslashtirishga urinilgan edi.

Kitob oxiriga ilova qilingan ko'rsatkichlar qayta tuzilgan va tarjimalar ham yapgidan qarab chiqilgan. Asarning ilgarigi bosmasida ba'zi bir tushirib qoldirilgan joylari bu bosmada kiritilib, tekstni mukammallashtirilgan edi.

«Boburnoma»ning biz tomondan tayyorlangan hozirgi nashrida ham, ilgarigi nashrlaridagi kabi, yuqoridagi asosiy va

yordamchi manbalarga taqqoslab, bosmada yuz bergan va o'z tomonimizdan yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish va tuzatishga urindi. Tarjima va izohlar ham qaytadan qarab chiqildi, izohlar birmuncha to'ldirildi. Ammo ilgari ham aytganimizdek, qilingan shu ishlarga qaramasdan, hali ham ishda birmuncha nuqsonlar mavjudligi aniq. Jumladan, ayrim so'zlar, ayniqsa Afg'oiiston va Hindistonga taalluqli bo'lgan jug'rofiy iomlar, kishi ismlari, o'simlik, hayvonot va boshqa xil atamalar transkripsiyasini batamom to'g'ri va aniq deb bo'lmaydi. Ish protsessida masalaning eng qiyin tomoni ham shu bo'ldi. Bulardan boshqa yana birmuncha tekstologik kamchiliklar bo'lishi mumkin. «Boburnoma»ning puxta tayyorlangan tanqidiy teksti maydonga chiqmaguncha va «Boburnoma»da qo'llangan O'rta Osiyo, Afg'oniston hamda Hindiston ga oid barcha tarixiy nomlarning aniq transkripsiyasi ishlanmaguncha bu asarning nashrlarida noaniqlik va nuqsonlar yuz berishi tabiiydir...

Porso SHAMSIEV

Sakkiz yuz to'qson to'qqizinchi yil voqealari^[5]

Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shifoati bilan va chahoryori bosafolarning himmati rilan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuz to'qson to'qquzda Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshta podshoh bo'ldum.

Farg'ona viloyati beshinchi iqlimdindur. Ma'muraning kanorasida voqe bo'lubtur. Sharqi Koshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi tog'lar, shimolida agarchi burun shahrlar bor ekandur, misli: Olmoliq va Olmotu va Yangi kim, kutublarda Tarozkent bitirlar, mo'g'ul va o'zbek jihatdin bu tarixda buzulubtur, aslo ma'mura qolmabdur. Muxtasar viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdogirdi tog' voqe bo'lubtur. G'arbiy tarafidakim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Ushbu jonibtin o'zga hech jonibtin qish yog'iy kela olmas. Sayhun daryosikim, Xo'jand suyig'a mashhurdur, sharq va shimoliy tarafidin kelib, bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sori oqar, Xo'jandning shimoli Fanokatning janubi tarafidinkim, holo Shohruxiyag'a mashhurdur, o'tub yana shimolg'a mayl qilib, Turkiston sori borur. Turkistondin xeyli quyiyoq bu daryo tamom qumg'a singar, hech daryog'a qotilmas.

Yetti pora qasabasi bor; beshi Sayhun suyining janub tarafida, ikki shimoli jonibida. Janubiy tarafidagi qasabalar bir Andijondurkim, vasatta voqe bo'lubtur, Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo'lmas. Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqe bo'lubtur. To'qquz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas. Qal'aning girdo-girdi xandaqning tosh yoni sangrezalik shohroh tushubtur. Qal'aning girdo-girdi tamom mahallottur. Bu mahalla bila qal'ag'a fosila ushbu xandaq yoqasidog'i shohruhtur. Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur, qirg'ovuli behad semiz bo'lur. Aidoq rivoyat qildilarkim, bir qirg'ovulni uskunasini to'rt kishi yeb tugata olmaydur. Eli turkdur. Shahr va bozorisida turki bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur.

Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim Hiriyda nash'u namo tonibtur, bu til biladur.

Elining orasida husn xeyli bordur. Yusuf Xojakim musiqida mashhurdur. Andijoniydur. Havosining ufunati bor. Kuzlar el bezgak ko'p bo'lur.

Yana bir O'sh qasabasidur. Andijonning sharqi janubiy tarafidur, sharqqa moyil, Andijondin to'rt yig'och yo'ldur. Havosi xo'b va oqar suyi farovondur. Bahori bisyor yaxshi bo'lur. O'shning fazilatida xeyli ahodis vorid bo'lubtur. Qo'rg'onning sharqi janubiy bir mavzun tog' tushubtur, Baroko'hg'a mavsum. Bu tog'ning qullasida Sulton Mahmudxon bir hujra solibtur, ul hujradin quyiyoq ushbu tog'ning tumshug'ida tarix to'qquz yuz ikkida men bir ayvonlik hujra soldim. Agarchi ul hujra mundin murtafe'dur, vale bu hujra bisyor yaxshiroq voqe bo'lubtur: tamom shahr va mahallot oyog' ostidadur. Andijon rudi O'shning mahallotining ichi bila o'tub, Andijong'a borur. Bu rudning har ikki jonibi bog'ot tushubtur, tamom bog'lari rudqa mushriftur, binafshasi bisyor latif bo'lur. Oqar suvlari bor, bahori bisyor yaxshi bo'lur, qalin lola va gullar ochilur. Baroko'h tog'i domanasida shahr bila tog'ning orasida bir masjid tushubtur, masjidi Javzo otliq. Tog' tarafidin bir ulug' shahjo'y oqar. Ushbu masjidning tashqari sahni nishebroq, sebargalik, pursoya, safoliq maydon voqe bo'lubtur. Har musofir va rahguzar kelsa, anda istirohat qilur. O'sh avboshining zarofati budurkim, har kim anda uyqulasa, ul shahjo'ydin suv quyarlur, Umarshayx mirzoning oxir

zamonlarida qizil bila oq mavjliq tosh ushbu tog'da paydo bo'ldi: lichiq dastasi va takband va ba'zi nimalar qilurlar, xeyli yaxshi toshdur. Farg'ona viloyatida safo va havoda O'sh chog'liq qasaba yo'qtur.

Yana bir Marg'inondur, Andijonning g'arbidur, Andijondin yetti yig'och yo'ldur. Yaxshi qasaba voqe bo'lubtur, pur ne'mat; anori va o'rugi asru ko'p xo'b bo'lur. Bir jins anor bo'lur, «dona kalon» derlar, chuchukligida zardolu mayxushlig'idin, andak choshni bor. Samnon anorlarig'a tarjeh qilsa bo'lur. Yana bir jins o'ruk bo'lurkim, donasini olib, ichiga mag'z solib quruturlar, «subhoni» derlar, bisyor lazizdur. Ovi qushi yaxshidur, oq kiyik yovuqta bo'lur. Eli sorttur va mushtzan va pursharu to'r eldur. Jangaraliq rasmi Movarounnahrda shoe'dur, Samarqand va Buxoroda nomdor jangaralar aksar Marg'inoniydur. Sohibi «Hidoya» Marg'inonning Rushdon otliq kentidindur.

Yana bir Isfaradur, ko'hpoyada voqe bo'lubtur. Oqar suvlari, safoliq bog'chalari bor. Marg'inonning g'arbi janubidadur. Marg'inon bila Isfara orasi to'qquz yig'och yo'ldur. Musmir daraxtisi bisyordur, vale bog'chalarida aksar bodom daraxtidur. Eli tamom sort va ko'hiydur. Isfaraning bir shar'isida janub sori pushtalarning orasida bir parcha tosh tushubdur, «Santi oyina» derlar, uzunlig'i taxminan o'n qari bo'lg'ay, balandlig'i ba'zi yeri kishi bo'yi, pastlig'i, ba'zi yeri kishining belicha bo'lg'ay, oyinadek har nima mun'akis bo'lur.

Isfara viloyati to'rt bo'luk ko'hpoyadur: bir Isfara, yana bir Vorux, yana bir So'x, yana bir Hushyor. Muhammad Shayboniy xon Sulton Mahmudxon bila Olachaxong'a shikast berib, Toshkand va Shohruxiyani olg'on mahalda. ushbu So'x bila Hushyor ko'hpoyalarig'a kelib, bir yilga yovuq tanqislik bila o'tkarib, Kobul azimati qildim.

Yana bir Xo'janddur, Andijondin g'arb sorig'a yigirma besh yig'och yo'ldur, Xo'janddin Samarqand ham yigirma besh yig'och yo'ldur, qadim shaharlardindur. Shayx Muslihiddin va Xoja Kamol Xo'jandtindurlar.

Mevasi farovon va bisyor yaxshi bo'lur. Anori yaxshiliqqa mashhurdur. Nechukkim, «sebi Samarqand» derlar va «anori Xo'jand» derlar. Vale bu tarixda Marg'inon anori ko'p ortuqdur. Qo'rg'oni baland yerda voqe bo'lubtur. Sayhun suyi shimol jonibidin oqar. Qo'rg'ondin daryo bir o'q otimi bo'lg'ay. Qo'rg'on bila daryoning shimol tarafida bir tog' tushubtur. Munug'il otliq derlarkim, bu tog'da firuza koni va ba'zi konlar topilur. Bu tog'da bisyor yilon bor. Xo'jandning ovlog'i va qushlog'i bisyor yaxshidur. Oq kiyik, bug'u-maral, qirg'ovul va tovushqoni ko'p bo'lur. Havosi bisyor mutaaffindur, kuzlar bezgak ko'p bo'lur. Andoq rivoyat qildilarkim, chupchuq bezgak bo'lg'ondur. Derlarkim, havosining taffuni shimoldag'i tog' jihatidindur.

Muning tavobidin Kandibodomdur. Agarchi qasaba emas, yaxshig'ina qasabachadur. Bodomi yaxshi bo'lur. Bu jihatdii bu ismg'a mavsumdur. Hurmuz va Hindustong'a tamom muning bodomi borur. Xo'janddin besh-olti yig'och sharq tarafidadur. Xo'jand bila Kandibodom orasida bir dasht tushubtur, Hodarveshg'a mavsumdur. Hamisha bu dashtta yel borur. Marg'inong'akim, sharqidur, hamisha mundin yel borur. Xo'jandg'akim g'arbidur, doyim mundin yel kelur: tund yellari bor. Derlarkim, bir necha darvesh bu bodiyada tund yelga yo'luqub, bir-birini topolmay, «Ho, darvesh», «Ho, darvesh», dey-dey halok bo'lubturlar, andin beri bu bodiyani Hodarvesh derlar.

Sayhun suyining shimoli tarafidag'i qasabalar: bir Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukkim, Asiriddin shoirni Asiriddin Axsikatiy derlar. Farg'onada, Andijondin so'ngra mundin ulug'roq qasaba yo'qtur. Andijondin g'arb sori to'qquz yig'och yo'ldur. Umarshayx mirzo muni poytaxt qilib edi, Sayxun daryosi qo'rg'onining ostidin oqar. Qo'rg'oni baland jar ustida voqe bo'lubtur. Xandaqining o'rniga amiyq jarlardur. Umarshayx mirzokim, muni poytaxt qildi, bir-ikki martaba tashqarroqdin yana jarlar soldi. Farg'onada muncha berk qo'rg'on yo'qtur. Mahalloti qo'rg'ondin bir shar'iy yiroqroq tushubtur. «Deh kujovu daraxton kujo» masalini g'olibo Aysi uchun aytibuturlar. Qovuni yaxshi bo'lur. Bir nav' qovundurkim, «Mir Temuriy» derlar, andoq qovun ma'lum emaskim olamda bo'lg'ay. Buxoro qovuni mashhurdur. Samarqandni olg'on mahalda Axsidin, Buxorodin qovun kelturub bir majlisda kesturdum, Aysi qovunining hech nisbati yo'q erdi.

Ovi qushi bisyor yaxshi bo'lur. Sayhun daryosining Aysi tarafi dashttur. Oq kiyigi bisyor bo'lur. Andijon tarafi jangaldur. Bug'u-maral, qirg'ovul va tovushqoni ko'p topilur, asru semiz bo'lur.

Yana bir Kosondur. Axsining shimolida tushubtur. Kichikroq qasabadur. Nechukkim Andijon suyi O'shdin kelur, Aysi suyi Kosondin kelur. Yaxshi havoliq yerdur. Safoliq bog'chalari bor. Nale safoliq bog'chalari tamom soy yoqasida voqe bo'lg'on uchun, «po'stini pesh berra» debturlar. Safo va havoda O'sh bila Koson elining taassubi bor.

Farg'ona viloyatining girdo-girdi tog'larida yaxshi yayloqlari bor. Tobulg'u yig'ochi bu tog'larda bor, o'zga hech yerda bo'lmas. Tobulg'u bir yig'ochedur, po'sti qizil, aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, qushlarg'a qafas

qilurlar, tarosh qilib tirgaz qilurlar, xeyli yaxshi yig'ochdur. Tabarrukluk bila yiroq yerlarga eltarlar.

Ba'zi kitoblarda bitibturlarkim, «yabruhus-sanam» bu tog'lardadir, vale bu mudatta hech eshitilmadi. Bir giyoh eshitildikim, Yettikentning tog'larida bo'lur, ul el «ayiq o'ti» derlar, mehrgiyoh xosiyatliq, g'olibo mehrgiyohdur, ul el bu ot bila ayturlar. Bu tog'larda firuza koni va temur koni bo'lur. Farg'ona viloyatining hosili bila, agar adl qilsalar, uch-to'rt ming kishi saxlasa bo'lur.

Chun Umarshayx mirzo baland himmatliq va ulug' doiyaliq podshoh erdi. Hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor erdi, necha navbat Samarqand ustiga cherik tortti, ba'zi mahal shikast topti, ba'zi mahal bemurod yondi. Necha navbat qoyin otasi Yunusxonnikim, Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon naslidindur, Chig'atoyxonning yurtida mo'g'ul ulusining xoni ul fursatta ul erdikim, mening ulug' otam bo'lg'ay, istid'o qilib kelturdi. Har qatla kelturganda viloyatlar berur erdi. Chun Umarshayx mirzoning muddaasidek bo'lmas erdi, gohi Umarshayx mirzoning badmaoshlig'idin, gohi mo'g'ul ulusining muxolafatidin viloyatga tura olmay yana Mo'g'ulistong'a chiqar erdi.

Oxir navbat kelaturgandakim, ul fursatga Toshkand viloyati Umarshayx mirzo tasarrufida edikim, kitoblarda Shosh bitirlar, ba'zi Choch bitirlarkim, «kamoni chochiy» andin iborattur, berdi. O'shal fursattin tarix to'qquz yuz sekkizgacha Toshkand va Shohruxiya viloyati Chig'atoy xonlarining tasarrufida edi. Bu fursatga mo'g'ul ulusining xon va sultonlig'i Yunusxonning ulug' o'g'li — mening tog'oyim Sulton Mahmudxonida edi, Umarshayx mirzoning og'asi Samarqand podshohi Sulton Ahmad mirzo va mo'g'ul ulusining xoni Sulton Mahmudxon chun Umarshayx mirzoning badmaoshlig'idin mutazarrir edilar, bir-birlari bila ittifoq qilib, Sulton Ahmad mirzo Sulton Mahmudxonni kuyov qilib, mazkur bo'lg'on tarixda Xo'jand suyining janub jonibidin Sulton Ahmad mirzo va shimol tarafidin Sulton Mahmudxon Umarshayx mirzoning ustig'a cherik torttilar.

Bu asnoda g'arib voqea dast berdi, mazkur bo'lub edikim, Axsi qo'rg'oni baland, jar ustida voqe bo'lubtur, imoratlar jar yoqasida erdi. Ushbu tarixda dushanba kuni ramazon oyining to'rtida Umarshayx mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo'ldi. O'ttuz to'qquz yoshar erdi.

Valodat va nasabi: sekkiz yuz oltmishda Samarqandda edi. Sulton Abusaid mirzoning to'rtunchi o'g'li edi. Sulton Ahmad mirzo, Sulton Muhammad mirzo Sulton Mahmud mirzodin kichik edi. Sulton Abusaid mirzo Sulton Muhammad mirzoning o'g'li edi. Sulton Muhammad mirzo Mironshoh mirzoning o'g'li edi. Mironshoh mirzo Temurbekning uchunchi o'g'li edi. Umarshayx mirzo bila Jahongir mirzodin kichik. Shohruh mirzodin ulug' edi. Sulton Abusaid mirzo avval Kobulni Umarshayx mirzog'a berib, Bobon Kobuliyni bek atka qilib, ruxsat berib edi. Mirzolari sunnat qilur to'yi jihatdin Darai Gazdin yondurub, Samarqand eltti. To'ydin so'ngra ul munosabat bilakim, Temurbek ulug' Umarshayx mirzog'a Farg'ona viloyatini bergandur. Andijon viloyatini berib, Xudoyberdi Tug'chi Temurtoshni bek atka qilib yibordi.

Shakl va shamoyili: past bo'yluq, tegirma soqolliq, qo'ba yuzluk, tanbal kishi edi. To'nni bisyor tor kiyar edi, andog'kim, bog' bog'laturda qornini ichiga tortib bog'latur edi, bog' bog'lag'ondin so'ng o'zini qo'ya bersa, bisyor bo'lur edikim, bog'lari uzulur edi. Kiymoqta va yemoqta betakalluf edi. Dastorni dastorpech chirmar edi. Ul zamonda dastorlar tamom chorpech edi, bechip chirmab, aloqa qo'yar edilar. Yozlar g'ayri devonda aksar mo'g'uliy bo'rk kiyar edi.

Axloq va atvori: hanaviy mazhabliq, pokiza e'tiqodliq kishi edi, besh vaqt namozni tark qilmas edi, umriy qazolarini tamom qilib edi, aksar tilovat qilur edi. Hazrat Xoja Ubaydullog'a irodati bor erdi, suhbatlarig'a bisyor musharraf bo'lub edi. Hazrat Xoja ham farzand deb erdilar.

Ravon savodi bor edi. «Xamsatayn» va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi.

Adolati bu martabada ediki, Xitoy korvoni keladurganda, Andijonning sharqiy tarafidag'i tog'larning tubida ming o'yluk korvonni andog' qor bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib muhassillar yiborib, korvonning jami' jihatini zabt qildi. Har chandikim vorisi hozir yo'q erdi, bovujudi ehtiyoj saxlab, bir-ikki yildin so'ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarni solim toshpurdi.

Bisyor saxovati bor erdi. Xulqi dag'i saxovaticha bor erdi, xushxulq va harrof va fasih va shirin zabon kishi erdi, shujo' va mardona kishi edi.

Ikki martaba o'zi jami' yigitlardin o'zub qilich tegurdi: bpr martaba Axsi eshigida, yana bir martaba Shohruxiya

eshigida. O'qni o'rta chog'liq otar edi, bisyor zarb mushti bor edi, aning mushtidin yigit yiqilmog'on yo'qtur. Mulkirlik dag'dag'asi jihatidin xeyli yarashlar urushqa va do'stluqlar, dushmanliqqa mubaddal bo'lur edi.

Burunlar ko'p ichar edi, so'ngralar haftada bir-ikki qatla suhbat tutar edi, xushsuhbat kishi edi. Taqrib bila xo'b abyot o'qur edi. So'ngralar ma'jun ko'proq ixtiyor qilur edi. Ma'junilikda kalla xushk bo'lur edi, yetim shior edi, la'bi dag'i bisyor edi, hamisha nard o'ynar edi, gohi qimor ham qilur edi.

Masof va urushlari yaxshi edi. Uch masof urush qilib edi. Avval Yunusxon bila Andijonning shimol tarafida Sayhun daryosining yoqasida Takasekretku degan yerda, bu jihatdin ul mavzu' bu ismg'a mavsumdurkim, tog' domanasi jihatidin bu daryo andoq tor oqarkim, rivoyat qilurlarkim, ul yerdin taka sekrigandur, mag'lub bo'lub ilikka tushti. Yana Yunusxon yaxshilik qilib viloyatig'a ruxsat berdi. Bu yerda urush bo'lg'on uchun Takasekretku urushi ul viloyatga tarix bo'lubtur.

Yana Turkistonda Ars suyi yoqasida, Samarqand Navohisini chopib, boradurg'on o'zbek bila Ars suyini muz bila kechib, yaxshi bosib, asir va molni ayrib, tamom egalariga yondura berib, hech nima tama' qilmadi.

Yana bir Sulton Ahmad mirzo bila Shohruxiya va O'ratepa orasida Xavos degan kentta urushib mag'lub bo'ldi.

Viloyati: otasi Farg'ona viloyatini berib edi. Necha mahal Toshkand va Sayrom ham mirzoning tasarrufida edikim, og'asi Sulton Ahmad mirzo berib edi. Shohruxiyani firib bila olib, necha mahal mutasarrif bo'lur edi. Oxir chog'larida Toshkand va Shohruxiya iliktin chiqib edi. Farg'ona, Xo'jand va O'ratepakim, asl bularning otlari kitoblarda Ustrushnadir va Ustrush ham bitirlar, qoldilar. Xo'jandni ba'zi doxili Farg'ona emas derlar. Sulton Ahmad mirzokim, Toshkandga mo'g'ul ustiga cherik tortib, Chir suyirikim, Toshkandtin ikki she'riy yo'l bo'lg'ay, bu suvning yoqasidakim shikast topti. O'ratepada Hofizbek do'ldoy edi, Umarshayx mirzoga berdi. Andin beri Ustrushna Umarshayx mirzo tasarrufida edi.

Avlodi: uch o'g'ul, besh qiz mirzodin qolib edi. Bori o'g'lonlaridin uluq men — Zahiriddin Muhammad Bobur edim; mening onam Qutluq Nigorxonim edi. Yana bir o'g'ul Jahongir mirzo edi, mendin ikki yosh kichik edi, aning onasi mo'g'ulning tuman beklaridin edi, Fotima Sulton otliq. Yana bir o'g'ul Kosir mirzo edi, onasi andijonliq edi, g'unchachi edi, Umid otliq. Mendin to'rt yosh kichik edi.

Bori qizlaridin ulug' Xonzodabegim edi, mening bila bir tuqqon erdi, mendin besh yosh ulug' erdi. Men Samarqandni ikkinchi navbat olg'onda, bovujudkim, Shayboniyxondek kishi birla Saripulda chiqib urushub, onchakim imkon bor edi sa'y va ehtimoldin taqdir qilmaduk, nechukkim mahallida mazkur bo'lg'usidur, shikast topib kelib, besh oy qal'adorlik qildim, qal'adorlik zabti va istehkomi va sardorlikda taqdir bo'lmadi. Atrof va javonibdagi podshohlar va beklardin hech nav' madad va muovanat bo'lmadi, ma'yus bo'lub solib chiqtim.

Ul fatarotta Xonzodabegim Muhammad Shayboniyxonga tushub edi, bir o'g'ul bo'lub erdi. Xurramshoh otliq, maqbul o'g'lon edi. Balx viloyatini anga berib edi, otasi o'lgandin bir-ikki yil so'ngra tengri rahmatig'a bordi. Shoh Ismoil o'zbekni Marvda bosqonda Xonzodabegim Marvda edi. Mening jihatimdin yaxshi ko'rub, andin uzattilar, Qunduzda kelib menga qotildilar. Muforaqat imtidodi o'n yil bo'lub edi. Men va Muhammadiy ko'kaltosh ikov kelduk, begim va begimning yovug'idag'ilar tanimadilar. Bovujudkim, otimni ayttim ham, muddatin so'ngra tanidilar.

Yana bir qiz Mehrbonubegim erdi. Nosir mirzo bila bir tuqq'on erdi, mendin ikki yosh ulug' erdi.

Yapa bir qiz Shahrbonubegim erdi, bu dag'i Nosir mirzo bila bir tuqq'on erdi, mendin sekkiz yosh kichik edi.

Yana bir qiz Yodgor Sultonbegim edi, onasi Og'a sulton otliq g'unchachi edi. Yana bir qiz Ruqiya Sultonbegim edi, onasi Maxdum Sultonbegim edi. Qorako'zbekim derlar edi, ikkalasi mirzoning favtidin so'ng bo'ldilar. Yodgor Sultonbegimni mening ulug' onam Esan Davlatbegim saxlab edi. Andijon va Axsini Shayboniyxon olg'onda Yodgor Sultonbegim Hamza Sultonning' Abdullatif Sulton otliq o'g'lig'a tushub edi. Men Hamza Sulton boshliq sultonlarni Xatlon viloyatida bosib, Hisorni olg'onda menga qotildi. O'shul fatarotta Ruqiya Sultonbegim Jonibek Sultong'a tushub edi, bir-ikki o'g'li bo'ldi, turmadi. Bu fursatlarda xabar keldikim, tengri rahmatig'a boribtur.

Xavotun va sarori: Qutlug' Nigorxonim edi, Yunusxonning ikkinchi qizi, Sulton Mahmudxon, Sulton Ahmadxonning egachisi edi.

Yunusxon Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyxonning naslidindur. Yunusxon ibn Vaysxon ibn Sherahli O'g'lon ibn Muhammadxon ibn Xizr Xojaxon ibn To'g'luq Temurxon ibn Esan Bug'axon ibn Do'vaxon ibn Baroqxon ibn

Yesun Tuva ibn Mutugon ibn Chig'atoyxon ibn Chingizxon.

Chun muncha taqrib bo'ldi, xonlarning ahvolini dag'i ijmol bila zikr qilaling. Yunusxon va Esan Bug'axon Vaysxonning o'g'lonlari edi. Yunusxon o'g'lonlari Ofoqxon va Jonboboxon edi. Yunusxonning onasi Turkistonliq qipchoq beklaridin Temurbek rioyat qilg'on shayx Nuriddinbekning qizi yo nabirasi bo'lur.

Vaysxonning voqeasida mo'g'ul ulusi ikki fariq bo'lur. Bir pora Yunusxon sari va ko'prog'i Esan Bug'axon sari bo'lur. Burunroq Yunusxonning egachisini Ulug'bek mirzo Abdulaziz mirzog'a olib edi. Ul munosabat bila Erzan borin tuman beklaridin Mirak turkmankim, Charos tuman beklaridin edi, xonni uch-to'rt ming uyluk mo'g'ul ulusi bila Ulug'bek mirzog'a kelturdilarkim, ko'mak olib yana mo'g'ul ulusini olg'aylar, mirzo muruvvat qilmadi, ba'zisini asir qildi, ba'zilarini birin-sirin viloyatqa pereshon qildi. Erzan buzug'lug'i mo'g'ul ulusida bir tarix bo'lubtur.

Xonni Iroq sari o'tkazib yibordilar. Borib bir yildin ortuqroq Tabrizda bo'ldi. Ul mahalda Tabriz podshohi Jahonshoh Boroniy Qoraqo'yluq edi. Andin Sheroz keldi. Sherozda Shohruh mirzoning ikkinchi o'g'li Ibrohim Sulton mirzo edi. Besh-olti oydin so'ng Ibrohim mirzo o'lub, o'g'li Abdullo mirzo aning yerida o'lturdi. Abdullo mirzoga xon navkar edi, mulozamat qilur edi. O'n yetti, o'n sekkiz yil xon Sherozda va ul viloyatlarda bo'ldi.

Ulug'bek mirzoning va o'g'ullarining g'avgosida Esan Bug'axon fursat topib kelib, Farg'ona viloyatini Kandibodomg'acha chopib, kelib Andijonni olib, elini tamom asir qildi.

Sulton Abusaid mirzo taxt olg'onda cherik tortib borib, Yangidin nari Isparda, Mo'g'ulistonda Esan Bug'axonni yaxshi bosti. Muning fitnasining daf'ig'a Sulton Abusaid mirzo Yunusxonni bu munosabat bilakim, Abdulaziz mirzo olg'on egachisi xonimni olib edi, Iroq va Xurosondin tilab to'yilar qilib, do'stlar bo'lub, mo'g'ul ulusida xon qilib yiborganda, Sag'richi tuman beklari tamom ul fursatga Esan Bug'axondin yamonlab Mo'g'ulistong'a kelib edilar, bularning orasig'a keldi. Ul fursatga Sag'richi beklarning ulug'i Sher Hojibek erdi, aning qizi Esan Davlatbegimni oldi. Mo'g'ul to'rasi bila xonni va Esan Davlatbegimni bir oq kiyiz ustiga o'lturg'uzub xon ko'tardilar.

Xonning bu Esan Davlatbegimdin uch qizi bo'ldi. Boridin ulug' Mehr Nigorxonim edikim, Sulton Abusaid mirzo ulug' o'g'li Sulton Ahmad mirzog'a qo'lub edi. Mirzodin hech o'g'ul va qiz bo'lmadi. So'ngra fatarotta Shayboniyxong'a tushib edi. Men Kobulg'a kelganda, Shohbegim bila Samarqandtin Xurosong'a kelib, Xurosondin Kobulda keldilar. Shayboniyxon Qandahorda Nosir mirzoni qabag'onda, men Lamg'on azimati qildim. Xon mirzo va Shohbegim va Mehr Nigorbegim Badaxshong'a bordilar. Mirzoxonni Muborakshoh qal'ai Zafarg'a tilaganda Abobakr Koshg'ariyning chopqunig'a yo'luqub, Shohbegim va Mehr Nigorxonim va jami' elning ahli va ayoli asirliqqa tushub, ul zolim badkirdorning habsida dunyoyi foniyni vido' qildilar.

Ikkinchi qizi mening validam — Qutluq Nigorxonim edi. Aksar qazoqliklarda va fatarotlarda mening bilan bir edilar. Kobulni olg'ondin besh-olti oy so'ngra tarix to'qquz yuz o'n birda tengri rahmatig'a bordilar.

Uchunchi qiz Xo'b Nigorxonim edi, Muhammad Husayi Ko'ragon dug'latqa berib edilar, bir qizi; bir o'g'li bo'lub edi. Qizni Ubaydxon olib edi. Men Buxoro va Samarqandni olg'onda chiqmay qolib edi. Sulton Saidxondin amakisi Sayid Muhammad mirzo Samarqandg'a manga elchilikka kelganda anga qo'shulub bordi. Sulton Saidxon oldi. O'g'ul Haydar mirzo edi. Otasini o'zbek o'lturganidin so'ng kelib, mening mulozimtimda uch-to'rt yil turub, so'ngra ijozat tilab Koshg'arg'a, xon qoshig'a bordi.

Boz gardad ba asli xud hama chiz,

Zari sofiyu nuqrau arziz^[6].

Bu tarixda deydurlarkim, toyib bo'lub yaxshi tariqa paydo qilibtur. Xat va tasvir va o'q va paykon va zehgir har nimaga iligi chaspondur. Tab'i nazmi ham bordur. Manga arzadoshti kelib edi, inshosi ham yamon emas.

Xonning yana bir xotuni Shohbegim edi, agarchi o'zga xotunlari ham bor edi, vale o'g'lonlar va qizlarning onalari bu ikki erdi.

Shohbegim Badaxshon shohi Shoh Sulton Muhammadning qizi edi. Bu Badaxshon shohlari nasablarini Iskandari Faylaqusqa yetar derlar. Bu shohning yana bir qizikim, Shohbegimning egachisi bo'lg'ay, Sulton Abdusaid mirzo olib edi. Andin Abobakr mirzo bo'lub edi.

Xonning bu Shohbegimdin ikki o'g'ul va ikki qiz bo'lub edi. Bu uchdin ulug' mazkur bo'lg'on uch qizdin kichik Sulton Mahmudxon edikim, Samarqandda ul navohida ba'zi Xonikaxon derlar. Sulton Mahmudxondin kichik Sulton Ahmadxon edikim, Olachaxong'a mashhurdur. Olachaning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, qalmoq va mo'g'ul tili

bila o'lturguchini «olachi» derlar. Qalmoqni necha qatla bosib, qalin kishisin qirg'on uchun Olacha dey-dey kasrati iste'mol bila Olacha bo'lubtur.

Bu tarixda xonlarning zikri mukarraran taqrib bila kelgusidur. Vaqoe va holatlari anda mazkur bo'lg'usidur.

O'zgalardin kichik bir qizdin ulug' Sulton Nigorxonim edikim, Sulton Mahmud mirzog'a chiqarib edilar. Mirzodin bir o'g'li bo'lub edi. Sulton Vays otluq, zikri bu tarixda kelgusidur, Sulton Mahmud mirzo o'lgandin so'ng o'g'lini olib, hech kimga xabar qilmay, Toshkandga og'alarig'a borib edi. Bir necha yildin so'ng Adik sultong'akim, Chingizxonning ulug' o'g'li Jo'ji nasli qazoq sultonlaridindur, berdilar. Xonlarni Shayboniyxon bosib Toshkand va Shohruxiyani olg'onda o'n ikki mo'g'ul navkari bila qochib Adik Sultong'a bordi. Adik Sultondin ikki qizi bo'ldi, birini Shayboniyxon sultonlarig'a, yana birini Sulton Saidxonning o'g'li Rashid Sultong'a berdi.

Adik Sultondin so'ng qazoq ulusining xoni Qosimxon oldi. Derlarkim, qazoq xon va sultonlarining orasida hech kim ul ulusni Qosimxoncha zabt qilg'on emastur. Cherikini uch yuz mingga yovuq chenarlar edi. Qosimxon o'lgandin so'ng xonim Koshg'arg'a Sulton Saidxon qoshig'a keldi.

Boridin kichik Davlat Sultonxonim edi. Toshkand buzug'lig'ida Shayboniyxonning o'g'li Temur sultong'a tushub erdi, aning bir qizi bo'lub edi. Samarqandtin mening bilan bila chiqib edilar. Uch-to'rt yil Badaxshon viloyatida bo'ldilar. Andin so'ngra Koshg'arg'a Sulton Saidxon qoshig'a bordilar.

Umarshayx mirzoning haramlaridin yana bir Xoja Husaynbekning qizi Ulus og'a edi, andin bir qiz bo'lur edi, kichiklikda o'ldi. Bir yil, bir yarim yildin so'ng haramdin chiqardilar. Yana bir Fotima Sulton og'a edi. Mo'g'ul tuman beklaridin edi. Mirzo boridin burun bu Fotima Sulton og'ani olib edi. Yana bir Qorako'zbekim erdi, so'ngralar olib edi, xeyli suyukluk edi. Mirzoning xushomadig'a nasabini Sulton Abusaid mirzoning og'asi Minuchuhr mirzog'a yetkurib edi.

G'uma va g'unchachi xeyli bor edi. Bir Umid og'acha edi, mirzodin burun o'lub edi. Mirzoning oxir mahallarida bir Tun Sulton edi, mo'g'uldin edi. Yana biri Og'a Sulton edi.

Umarosi: Xudoyberdi Temurtosh erdi. Xiriy hokimi Oqbug'abekning og'asining nasildindur. Sulton Abusaid mirzo Jo'gi mirzoni Shohruxiyada qabag'onda, Farg'ona viloyatini Umarshayx mirzog'a berib, eshikni bu Xudoyberdi Temurtoshg'a boshlatib yiborib erdi. U mahalda bu Xudoyberdi Temurtosh yigirma besh yoshda erdi, agarchi yoshda kichik erdi, tuzuki va zabtu rabti bisyor yaxshi edi. Bir-ikki yildin so'ngra Ibrohim Bekchik O'sh navohisini chopqonda, Xudoyberdi Temurtosh keyinicha borib, urushub, bosilib, shahid bo'ldi. Ul fursatta Sulton Ahmad mirzo O'ratepaning Oqqachg'ay degan yaylog'ida edikim, Samarqandtin o'n sakkiz yig'och sharq jonibidur, Sulton Abusaid mirzo Bobo Xokiyda erdikim, Hiriyydin o'n ikki yig'och sharq soridur, bu xabarni Abdulvahhob shig'ovuldin arzadosht qilib, mirzog'a chopturdilar, bu yuz yigirma olti yig'och yo'lni to'rt kunda chopar.

Yana bir Hofiz Muhammadbek do'ldoy erdi, Sulton Malik Koshg'ariyning o'g'li Ahmad Hojibekning inisi erdi. Xudoyberdibek o'lgandin so'ngra muni eshik ixtiyori qilib yiborib erdilar. Sulton Abusaid mirzoning voqeasidin so'ngra Andijon beklari aning bila yaxshi chiqishmog'on jihatidin Samarqandg'a Sulton Ahmad mirzo mulozamatig'a bordi. Sulton Ahmad mirzog'a Chir shikasti bo'lg'onda O'ratepada erdi. Umarshayx mirzo Samarqand azimati bila O'ratepa ustiga kelganda O'ratepani mirzo mulozimlarig'a topshurub, mirzo mulozamatida bo'ldi. Umarshayx mirzo ham Andijon hukumatini anga berdi. So'ngralar Sulton Mahmudxon qoshig'a borib edi. Mirzo Xonni topshurub Dizakni anga berib edilar. Men Kobulni olg'ondin burunroq Makka azimati qilib, Hind yo'li bila mutavajjih bo'ldi. Yo'lda tengri rahmatig'a boribtur. Faqir va kamsuxan va behaysiyat kishi erdi. Yana bir Xoja Husaynbek erdi, odmi va faqir kishi erdi. Ul zamon dasturi bila ichkularda qo'shuqlarni yaxshi aytur ekandur.

Yana bir Shayx Mazidbek edi, manga avval bek atka ani qilib edilar. Zabti va tuzuki xeyli yaxshi edi. Bobur mirzog'a xizmat qilg'ondur. Umarshayx mirzo qoshida andin ulug'roq bek yo'q edi. Fosiq kishi erdi, chuhra saxlar edi.

Yana bir Ali Mazidbek qavchin edi, ikki qatla yog'iy bo'ldi: bir martaba Axsida, yana bir martaba Toshkandta. Munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi erdi.

Yana bir Hasan Ya'qubbek edi. Kichik ko'ngulluk, yaxpsh tab'liq, chust va chaspon kishi erdi. Bu bayt aningdur:

Boz oy, ey humoyki, beto'tii xatat

Nazdik shud ki zog' barad ustuxoni man^[7].

Mardona kishi edi. O'qni yaxshi otar edi. Chavgonni yaxshi o'ynar edi. Xok pallani yaxshi socharar erdi. Umarshayx mirzo voqeasidin so'ng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi. Ichi tor va kam havsala va fitna, qisqaroq kishi edi.

Yana bir Qosimbek qavchin edi. Qadimiy Andijon qo'shun beklaridin edi. Hasan Ya'qubbekdin so'ng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi. Oxir umrig'acha ixtiyor va e'tibori ortti, o'ksumadi. Mardona kishi edi. Bir martaba Koson navohisini chopqon o'zbekning keyinicha borib yaxshi bosti. Umarshayx mirzo qoshida qilich chopib edi. Yassi Kechit urushida ham yaxshi chopqullashti. Qazoqliklarda Masiho ko'histonidin Sulton Mahmudxon qoshig'a bormoq azimati qilg'onda Qosimbek ayrilib Xisravshoh qoshig'a bordi. Tarix to'qquz yuz o'ndakim, Xisravshohni olib Kobulda Muqimni qabadim. Qosimbek ul fursatta keldi, yana burnog'idek-o'q rioyat va shafqat qildim. Turkman hazorasini darai Xushda chopqonda Qosimbek bovujudi qarilik yigitlardin yaxshiroq yurugan jihatidin, Bangish viloyatini juldu berdim. So'ngra Kobulg'a kelganda Humoyung'a bek atka qildim. Zamini Dovarni olg'on fursatlarda tengri rahmatig'a bordi. Musulmon va mutadayyin va muttaqiy kishi erdi va shubhalik taomdin parhiz qilur edi. Royi va tadbiri bisyor yaxshi edi. Xeyli mutoyaba qilur edi. Bovujudikim ummiy edi, xushtab'ona zarofatlar qilur edi.

Yana bir Boboquli Bobo Alibek edi. Shayx Ali Bahodirning naslidin edi. Shayx Mazidbek o'lganidin so'ng ani manga bek atka qildilar. Sulton Ahmad mirzo Andijonga cherik tortqonda Sulton Ahmad mirzog'a kirib O'ratepani berdi. Sulton Mahmud mirzodin so'ng Samarqandtin qochib keladurganda O'ratepadin Sulton Ali mirzo chiqib urushub, bosib o'lturdi. Zabti va yarog'i yaxshi edi. Navkarni yaxshi saxlar edi. Benamoz edi, ro'za tutmas edi. Zolim va kofirvash kishi edi.

Yana bir Ali Do'st tag'oyi edi, sag'richi tuman beklaridin edi. Mening onamning onasi Esan Davlatbegimga uruq bo'lur edi, Umarshayx mirzo zamonidin men ko'proq rioyat qilib edim. Iligidin ish kelur dedilar. Bu necha yilkim, mening qoshimda edi, hech andoq ishi zohir bo'lmadikim, desa bo'lg'ay. Sulton Abusaid mirzog'a xizmat qilg'on davrida yadachiliq da'vosini qilur edi. Qushchi edi. Yaramas axloq va atvorliq kishi erdi. Baxil va fitna va zumuxt va munofiq va xudpisand va qattiq so'zluk va sovuq yuzluk kishi edi.

Yana bir Vays Log'ariy edi. Samarqandliq to'qchi elidin edi. Umarshayx mirzo qoshida so'ngralar xeyli muqarrab bo'lub erdi. Mening bilan qazoqliqlarda bor edi. Ra'y va tadbiri xeyli yaxshi edi. Bir nima mufattin edi.

Yana bir Mir G'iyos tag'oyi edi. Ali Do'stning inisi edi. Mo'g'ul mirzodalari orasida Sulton Abusaid mirzo eshigida mundin ilgarroq kishi yo'q erdi. Sulton Abusaid mirzoning chorsu muhri munda edi. Umarshayx mirzoning oxirzamonlarida ko'p muqarrab bo'lub edi. Vays Log'ariy bila musohib edi. Kosonnikim, Sulton Mahmudxong'a berdilar, andin so'ng oxir umrig'acha xon xizmatida-o'q edi. Xon ham xeyli rioyat qilib edi. Kulagach va hazzol kishi edi. Fisqda bebok kishi edi.

Yana bir Ali Darvesh edi. Xurosonliq edi. Sulton Abusaid mirzo qoshida Xuroson chuhrasi chargasida xizmat qilur edi. Xuroson va Samarqand Sulton Abusaid mirzoning taxti tasarrufig'a kirganda bu ikki poytaxtning ishga yarar yigitlarini xossa tobin qilib, Xuroson chuhra tobini va Samarqand chuhra tobini der ekandur. Mening qoshimda Samarqand eshigida yaxshilar bordi. Mardona kishi edi. Nasx ta'liq xatini tave bitir edi. Xushomad aytur erdi. Tab'ig'a hissat g'olib edi.

Yana bir Qanbar Ali mo'g'ul edi, axtachidin edi. Otasi viloyatqa kirib necha mahal salloxliq qilg'on uchun Qanbar Ali sallox der edilar. Yunusxon qoshida oftobachilik qildi, so'ngra beg bo'lub edi. Mening qoshimda xeyli ulug' rioyat topib edi. Ishga yetguncha ehtimomi yaxshi edi. Ishga yetilgan mahalda qoltog'aylig'i bor edi. Purgay va parishongo'y edi. Muqarrardur, har kimki ko'n aytur, parishon aytur. Havsalasi kam edi. Tiya mag'z kishi edi.

Umarshayx mirzog'a bu voqea dast berganda men Andijonda chahorbog'da edim. Seshanba kuni ramazon oyining beshida bu xabar Andijong'a keldi. Iztirob bila otlanib, qoshimdag'i navkar va savdar bila qo'rg'on azimati qildim. Mirzo darvozasig'a yetgan mahalda Shirim tag'oyi jilavimni olib, Namozgoh sori tebradi. Xayolig'a bu kechibturkim, Sulton Ahmad mirzo ulug' podshohdur, qalin cherik bila kelsa, beklar meni va viloyatni topshurg'ularidur. Meni O'zgand va Olatog' domanasi sori olib borg'ay. Agar viloyatni bersalar men bori ilikka tushmay tag'oyilarim Olachaxong'a yo Sulton Mahmudxong'a borg'aymen.

Xoja Mavlonoyi qozikim, Sulton Ahmad qozining o'g'li va Shayx Burhoniddin Qilichning naslidur, ona tarafidin Sulton Ilik Moziyg'a yetar, aning xonavodalari ul viloyatga marje va shayxulislom yo'sunluq bo'la kelgandur,

zikrlari munda mukarrar kelgusidur, qo'rg'on ichidagi beklar bu xabarni topib, Xoja Muhammad Darziynikim, Umarshayx mirzoning boyrusi va bir qizining atkasi edi, yiborib ul dag'dag'alarni bularning xotiridin raf' qilib, Namozgohga yovuq yetgan mahalda meni olib yondi. Kelib arkka tushdum. Xoja Mavlonoyi qozi va beklar meshshg qoshimda kelib, so'z va kengashni bir yerga qo'yub, qo'rg'onning burj va borusining zabt va rabtig'a mashg'ul bo'ldilar. Hasan Ya'qub va Qosim qavchin va yana ba'zi beklarkim Marg'inon va ul taraflarda ilg'or quyub edilar, bir-ikki kundan so'ng kelib mulozamat qilib, borcha yakdil va yakjihat jid va ehtimom bila qal'adorliqqa mashg'ul bo'ldilar.

Sulton Ahmad mirzo O'ratepa va Xo'jand va Marg'ilonni olib kslib, Andijonning to'rt yig'ochida Qubog'a tushti. Bu fursatta Darvesh Gov otliq Andijonning arbobidin nomunosib so'z aytqon uchui yasoqqa yetti. Bu siyosattin tamom el bosildilar.

Xoja qozini va Uzun Hasan Xoja Husaynni elchilikka bu mazmun bila yiborildikim, bu viloyatta mulozimlardin bir kishini xud qo'yulg'usidur. Men ham mulozim va ham farzand, agar bu xizmatni manga uhda qilsalar yaxshiroq va osrnroq faysal topqusidur.

Sulton Ahmad mirzokim, kamsuxun va faqir va odmi kishi edi. Har so'z-un va ish-kuch beklarsiz qaror topmas edi, beklar bu so'zlarga multafit bo'lmay, durusht javoblar aytib, ilgariga ko'chtilar. Tengri taolokim, o'z qudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyadu shoyad beminnati maxluq rost kelturubdur, munda ham necha ishni bois qildikim, alar bu kelmakdin o'sondilar, balki bu tavajjuh din pushaymon bo'lub, bemurod yondilar.

Bir bukim, Quboning botqoqlik qora suyi bor, ko'prigidin o'zga yerdin kechib bo'lmas, qalin cherik kelib ko'prukda tiqilib, qalip ot va teva bu qora suvga yiqilib zoe' bo'ldi. Uch-to'rt yil mundin burunroq Chir suyining guzarida ulug' shikast topib edilar, bu voqea andin yod berib, cherik eliga vahmi g'olib bo'ldi.

Yana bir bukim, ul fursatga andoq ot o'lati bo'ldikim, tavila-tavila otlar yiqilib o'la kirishti.

Yana bir bukim, bizning sipohi va raiyatni andoq yakdil va yakjihat toptilarkim, to jon va tanlarida ramak va tavon bordur jon tortmoqdin qo'ymag'aylar.

Bu jihatlardii zarurat bo'lub, Andijonning bir yig'ochidin Darvesh Muhammad tarxonni yibordilar, ichkaridan Hasan Ya'qub Namozgoh navohisida chiqib ko'rushub, sulhguna qilib yondilar.

Xo'jand suyining shimol jonibidinkim, Sulton Mahmudxon mutavajjih edi, kelib Axsini qobodi, Jahongir mirzo anda edi, beklardin Ali Darveshbek, Mirzoquli ko'kaltosh, Muhammad Boqirbek, Shayx Abdullo eshikog'a Axsida edilar. Vays Log'ariy, Mir G'iyos tag'oyi ham anda edi. Beklardin tavahhum qilib Kosong'akim, Vays Log'ariyning viloyati edi, bordilar. Nosir mirzog'a Vays Log'ariy bek atka edi. Bu jihatdin Nosir mirzo Kosonda bo'lur edi. Xon Axi navohisig'a yetganda bu beklar xong'a kirib Kosonni berdilar. Mir G'iyos xon mulozamatida turub, Vays Log'ariy Nosir mirzoni Sulton Ahmad mirzog'a olib bordi. Muhammad Mazid tarxong'a topshurdilar.

Xon Axi yovug'ig'a kelib necha qatla urush soldi, hech ish qila olmadi. Axsidag'i beklar va yigitlar yaxshi jonlar torttilar. Bu asnoda Sulton Mahmudxong'a oriza bo'ldi, urush solib ham o'sonib edi, o'z viloyatig'a murojaat qildi.

Abobakr dug'lat Koshg'ariykim, hech kimga bosh indurmay, necha yil edikim, Koshg'ar va Xo'tan hokimi edi, ul dag'i viloyat dag'dag'asi bila O'zgand yovug'ig'a kelib, qo'rg'on solib, viloyatg'a buzug'luq qila kirishti. Xoja qozi va jami' beklar ta'yin bo'ldikim, borib Koshg'ariyni daf' qilg'aylar, yovuq yedgan mahalda Koshg'ariy ko'rdikim, bu favjning harifi emastur, Xoja qozini orag'a solib, yuz makr va hiyla bila xalos bo'ldi.

Mundog' ulug' vaqoe ro'y berganda Umarshayx mirzodin qolgan beklar va yigitlar yaxshi qatlanib mardona jonlar torttilar. Axsidin mirzoning onasi Sultonbegim va Jahongir mirzo va ahli haram va beklar Andijong'a keldilar. Azo rasmini bajo kelturub, osh va taom fuqaro va masoking'a tortildi. Bu muhimmottin forig' bo'lg'ondin so'ng, cherik va viloyotning tartib va nasqi va zabt va rabtig'a ishtig'ol ko'rsatildi. Andijon hukumati va eshik ixtiyori Hasan Ya'qubg'a muqarrar bo'ldi. O'sh Qosim qavching'a qaror topti. Axi va Marg'inon Uzun Hasang'a va Ali Do'st tag'oyig'a ta'yin bo'ldi. Umarshayx mirzoning o'zga beklari va yigitlariga har qaysig'a faroxo'r hollari viloyat va yer va mucha va charga va vajhi istiqomat muqarrar va muayyan bo'ldi.

Chun Sulton Ahmad mirzo murojaat qildi, ikki-uch manzildin so'ng mijozi e'tidol nahajidin munharif bo'lub, muhriq isitma tori bo'ldi. O'ratepa navohisi Oqsuvga yetganda shavvol oyining avositida tarix sekkiz yuz to'qson to'qquzda qnrq tuft yoshida olami foniyydan vido' qildi.

Valodat va nasabi: valodati sekkiz yuz ellek beshda, Sulton Abusaid mirzo taxt olg'on yili edi. Sulton Abusaid mirzoning bori o'g'lonlaridin ulug'i bu edi. Onasi O'rda Bug'a tarxonning qizi Darvesh Muhammad tarxonning egachisi edi. Mirzoning e'tiborliq xotuni edi.

Shakl va shamoyili: baland bo'yluq, qo'nqor soqolliq, qizil yuzluk, tanbal kishi erdi. Soqoli engakida erdi. Ikki yangoqida soqoli yo'q edi. Bisyor xushmuhovara kishi erdi. Dastorni ul zamon dasturi bila chahorpech chirmab, aloqasini ilgarrak qoshining ustiga qo'yar edi.

Axloq va atvori: hanafiy mazhabliq, pokiza e'tiqod kishi erdi, besh vaqt namozini betark o'tar edi. Shurb mahallarida ham namozi tark bo'lmas edi. Hazrati Xoja Ubaydullog'a irodati bor edi. Hazrati Xoja murabbiy va muqavviy edilar. Bisyor muaddab bor edi. Alalxusus Xoja suhbatida, derlarkim, hargiz Xoja majlisida tizi bir-biri tiziga yovutkagan emastur. Bir navbat hazrati Xoja suhbatida bar xilofi odat oyog'ini yovutkab o'lturubtur. Mirzo qo'pqondin so'ng hazrati Xoja buyurubturlarkim, mirzo o'lturg'on yerni boqqaylar: bir so'ngak bor ekandur.

Hsch nimarsa o'qug'on emas edi, omi edi. Bovujudkim shahrda ulg'ayib edi, turk va sodda edi. Tab'din bahراسi yo'q edi. Odil kishi edi. Hazrati Xojaning ham ayog'lari aroda edi. Aksar muhimmot shar' tariyqi bila faysal topar edi. Ahd va qavlig'a rost va durust edi. Hargiz andin xilofe zohir bo'lmadi.

Shijoati bor edi. Agarchi hech andoq bo'lmadikim, o'zining iligi ishga yetmish bo'lg'ay, vale derlarkim, ba'zi ma'arakalarda andin asari shijoat zohir bo'lur ekandur. O'qni bisyor yaxshi otar erdi. Ilbosunga o'qi va tirgazi aksar tegar edi. Qabaqni maydonning ul boshi, bu boshidin kirib aksar urar erdi. Oxirlar tanbal bo'lg'onlarida qirg'ovul va budanani biyozi bila otib kam yozar erdi. Qushchi kishi erdi, qush g'alaba solur edi, yaxshi solur edi. Ulug'bek mirzodin so'ng oncha qushchi podshoh yo'q edi.

Asru ko'p hayosi bor erdi. Derlarkim, xilvatlarda mahram va ichkilaridin ham oyog'ini yopar ekandur. Gohikim ichkulukka tushar erdi, yigirma-o'ttiz kun payo-pay ichar erdi. Gohikim, chog'irdin chiqar erdi, yana yigirma-o'ttiz kun ichmas edi. Bir o'lturg'on bila majlisda gohi bir kecha-kunduz o'lturur edi, yaxshi ichar edi. Chog'ir ichmas kunlari basitni guzaro yeyar erdi. Tabiatig'a imsok g'olib edi, kamsuxan va odmi kishi erdi, ixtiyori beklari ilgida edi.

Masoflari: To'rt masof urushti. Avval Shayx jamol arg'unning inisi Ne'mat arg'un bila, Zomin navohisida Oqar tuzida g'olib bo'ldi. Yana bir marta Umarshayx mirzo birla Xavosta ham g'olib bo'ldi. Yana bir martaba Toshkand navohisida Chir suyining yoqasida sulton Mahmudxon bila, agarchi masof yo'q edi, mo'g'ulning chopqunchisi birin-ikin cherikning keynidan kslib partalg'a ilik qo'yg'on bila, muncha qalin cherik urush yo'q, talosh yo'q, biri-birig'a boqmay buzuldilar. Ko'prak cherik eli Chir suyida g'arq bo'ldilar. Yana bir martaba Haydar ko'kaltoga bila Yer yayloqning navohisida g'olib bo'ldi.

Viloyoti: Samarqand va Buxoro erdikim, otasi berib edi. Shayx Jamolni Abdulquddus o'lturgandin so'ng Toshkand va Shohruxiya va Sayromni olib edi, necha mahal tasarrufida edi. So'ngra Toshkand bila Sayromni inisi Umarshayx mirzoga berib edi. Xo'jand va O'ratepa ham necha mahal Sulton Ahmad mirzoda edi.

Avlodi: Ikki o'g'li bo'lub edi, kichikligida qolmadi. Besh qizi bor edi, to'rti Qutuqbegimdin edi. Boridin ulug' Robia Sultonbegim edi, Qorako'z begim derlar edi. Sulton Mahmudxong'a o'zi hayotida chiqarib edi. Xondin bir o'g'li bo'lub edi, Boboxon otliq, xeyli maqbulg'ina o'g'lon edi. O'zbaklar xonni Xo'jandta shahid qilg'onda, ani va andoq necha norasidani zoe qildilar. Sulton Mahmudxonning voqeasidan so'ng Jonibek Sulton oldi.

Ikkinchi qizi Soliha Sultonbegim edi, Oq begim derlar edi. Sulton Ahmad mirzodin so'ngra Sulton Mahmud mirzo to'ylar qilib, ulug' o'g'li Sulton Mas'ud mirzog'a oldi. So'ngra Shohbegim, Mehr Nigorxonim bila Koshg'arg'a tushti. Uchunchi qiz Oyisha Sultonbegim edi. Besh yoshimda Samarqandg'a kelganda manga qo'lub edilar. So'ngra qazoqliklarda Xo'jandqa keldi, anda olib edim. Samarqandni ikkinchi navbat olg'onda birgina qizi bo'lub edi, necha kundan so'ng tengri rahmatig'a bordi. Toshkand buzug'lug'udin burunroq egachisining angizi bila mendin chiqti.

To'rtunchi qizi Sultonbegim edi, Sulton Ali mirzo olib edi, andin so'ng Temur Sulton olib edi, andin so'ngra Mahdi Sulton olib edi.

Boridin kichik qizi Ma'suma Sultonbegim edi. Onasi arg'undin, Sulton Arg'unning birodarzodasi, Habiba Sultonbegim edi. Men Xurosong'a borg'onda ko'rub, xushlab, tilab, Qobulg'a kelturub oldim. Bir qiz bo'ldi. O'shal fursatta-o'q «zocha» zahmati bila tengri rahmatig'a bordi, qizig'a onasining otini-o'q qo'yuldi.

Xavotin va sarori: avvali, Sulton Abusaid mirzo qo'lg'on Mehr Nigorxonim edi. Yunusxonning ulug' qizi, mening onamning tuqqon egachisi edi. Yana bir tarxonlardin edi, Tarxonbegim derlar edi. Yana bir Qutuqbegim edi. Ushbu Tarxonbegimning ko'kaltoshi edi, Sulton Ahmad mirzo oshiqliklar bila olib edi, asru ko'p suyuklik edi va ko'p musallit edi. Chog'ir ichar edi. Aning tirikligida Sulton Ahmad mirzo o'zga haramg'a bormas edi. Oxir o'lturdi va badnomlig'idin xalos bo'ldi. Yana bir Xonzodabegim edi, Tirmiz xonzodalaridin edi. Men Samarqandg'a besh yoshimda Sulton Ahmad mirzo qoshig'a kelgan fursatda olib edi. Hanuz yuz yopug'i bor edi. Turkona rasm bila manga buyurdilar, men yuzini ochtim. Yana bir Ahmad Xojibekning qiz nabirasi edi, Latifbegim otliq, Mirzodnn so'ng Hamza Sulton olib edi, Hamza Sultondin uch o'g'li bo'lub edi. Men Hamza Sulton va Temur Sulton boshliq sultonlarni bosib, Hisorni olg'onda, bu sultonzodalar va yana necha sultonzodalar tushub edi, borini ozod qildim. Yana bir Habiba Sultonbegim edi. Sulton Arg'unning birodarzodasi edi.

Umarosi: Jonibek do'ldoy edi, Sulton Malik Koshg'ariyning inisi edi. Sulton Abusaid mirzo Samarqand hukumatini va Sulton Ahmad mirzo o'z eshigining ixtiyorini munga berib edi, muni eshik oqo qilib edi. G'arib axloq va atvorliq kishi ekandur. Andin g'arib nimalar xeyli rivoyat qilurlar. Ul jumladin biri budurkim. Samarqand hokimi ekan fursatlar o'zbekdin elchi kelur, o'zbek ulusida bu elchi zo'rg'a mashhur ekandur. O'zbek zo'r kishini bo'ka der emish. Jonibek derkim: Bo'kamusen? Bo'ka bo'lsang, kel kurashaling.

Bu elchi har necha muzoyaqa qilur, qo'ymas, kurashurlar. Jonibek yiqar. Mardona kishi erdi.

Yana bir Ahmad Hojibek edi. Sulton Malik Koshg'ariyning o'g'li edi. Hiriylar hukumatini Sulton Abusaid mirzo necha mahal munga berib edi. Obog'asi Jonibek o'lgandin so'ng aning muchasini berib, Samarqandg'a yibordi. Xushtab' va mardona kishi edi. «Vafoiy» taxallus qilur edi. Sohibi devon erdi, she'ri yamon emas edi, bu bayt aningdurkim:

Mastam, ey muhtasib, imro'z zi man dast bidor,
Ihtisobam bikun on ro'z ki yobi hushyor^[8].

Mir Alisher Navoiy Hiriydin Samarqandg'a kelgan fursatlar Ahmad Hojibek bila bo'lur edi. Sulton Husayn mirzo podshoh bo'lg'ondin so'ngra Hiriya keldi. Asru ulug' rioyat topdi. Ahmad Hojibek yaxshi to'pchoqlar saxlab, yaxshi minar edi. Bu to'pchoqlar aksar xonazodi edi. Agarchi mardona kishi edi. Ish-kuchini navkar-savdari saru somon qilur edi. Boysung'ur mirzo Sulton Ali Mirzo bila Buxoroda urushub mag'lub bo'lg'onda ilikka tushti. Darvesh Muhammad tarxonning qonining tuhmati bila bezzatona o'lturdilar.

Yana bir Darvesh Muhammad tarxon edi. O'rda Bo'g'a tarxonning o'g'li, Sulton Ahmad mirzo, Sulton Mahmud mirzoning tuqq'on, tag'oyisi edi. Mirzo qoshida borchalar beklardin ulug'roq va mo'tabarroq bu edi. Musulmon va odmi va darveshvash kishi edi. Hamisha «mushaf kitobat qilur edi». Shatranjni bisyor o'ynar edi, yaxshi o'ynar edi. Qush ilmini xo'b bilur edi, qushni xo'b solur edi. Oxir Boysung'ur mirzo bila Sulton Ali mirzoning g'avg'osida ulug'luq zamonida badnomliq bila o'ldi.

Yana bir Abdulali tarxon edi. Darvesh Muhammad tarxong'a yovuq uruq bo'lur edi. Singlisi ham munda edi, Boqi tarxonning onasi bo'lg'ay. Agarchi Darvesh Muhammad tarxon to'ra va mucha bila mundin ulug' edi, vale bu fir'avn ani ko'zga ilmas edi. Buxoro hukumati necha yil munda edi, navkari uch mingta yetib edi, navkarni yaxshi shafqat bila saxlar edi. Baxshish va pursish va devon va dastgoh va shilon va majlisi podshohona edi. Zobit va zolim va fosiq va mudamme' kishi edi. Shayboniyxon garchi navkari emas edi, vale necha mahal muning bila bo'lur edi. Kichik kirim sultonlar xud aksar navkari bo'lub edilar, Shayboniyxonning muncha taraqqiy topmog'ig'a va muncha qadim xonavodalar buzulmog'ig'a Abdulali tarxon sabab bo'ldi.

Yana bir Sayid Yusuf o'g'loqchi edi. Ulug' otasi mo'g'uldin kedgan ekandur. Otasini Ulug'bek mirzo rioyat qilib edi. Ra'y va tadbiri xeyli yaxshi edi. Mardonalig'i ham bor edi. Qo'buzni yaxshi cholur edi.

Men avval Kobulg'a kelganda mening qoshimda edi, ulug' rioyat qilib edim, filvoqe rioyat arzandasi ham bor edi. Avvalg'i yil Hinduston azimati bila cherik o'tlong'onda Sayid Yusufbekni Kobulda qo'yub edim. O'shul fursatta tengri rahmatig'a bordi.

Yana bir Darveshbek edi. Temurbek rioyat qilg'on Egu Temurbekning naslidin edi. Hazrati Xojag'a irodati bor edi. Musiqiy ilmidin boxabar edi, soz ham cholur edi. Tab'i nazmi bor edi. Sulton Ahmad mirzo Chir suyi yoqasida shikast topqanda Chir suyig'a bordi.

Yana bir Muhammad Mazid tarxon edi, Darvesh Muhammad tarxonning tuqqon inisi edi. Necha yil Turkiston

hokimi edi. Shayboniyxon Turkistonni mundin oldi. Ra'y va tadbiri yaxshi edi. Bebok va fosiq edi. Samarqandni ikkinchi navbat va uchunchi navbat olg'onda mening qoshimg'a kelib edi. Men dag'i yaxshi rioyat qilib edim. Ko'li Malik urushida o'ldi.

Yana bir Boqi tarxon edi. Abdulali tarxonning o'g'li va Sulton Ahmad mirzoning amakizodasi edi. Otasidin so'ngra Buxoroni munga berib edilar. Sultonali mirzo zamonida ko'p ulg'ayib edi, navkari besh-olti mingga yetib edi. Sultonali mirzog'a xeyli mute' va munqod emas edi. Shayboniyxon bila qal'ai Dabusida urushub bosturdi. O'shul bosqon bila Shayboniyxon borib Buxoroni oldi. Qushqa ko'p mayli bor edi. Derlarkim, yetti yuz qushi bor ekandur. Andoq axloq va atvori yo'q edikim, desa bo'lg'ay. Mirzodaliqta va davlatta ulg'ayib edi. Otasi Shayboniyxong'a yaxshiliklar qilg'on jihatidan Shayboniyxon qoshig'a bordi. Ul nohaqshunosi bemuruvvat ul yaxshiliklarning muqobalasida hech nav' rioyat va shafqat qilmadi. Xorliq va zorliq bila Axsi viloyatida olamdin bordi.

Yana bir Sulton Husayn arg'un edi. Necha mahal Qorako'l hukumati anda uchun, Sulton Husayn Qorako'liyig'a mashhur edi. Ra'y va tadbiri xeyli yaxshi edi. Mening qoshimda ham xeyli bo'lur edi.

Yana bir Quli Muhammad Bug'do edi, qavchin edi. Mardonaliq'i ham bor ekandur.

Yana bir Abulkarim ashrit edi, uyg'ur edi. Sulton Ahmad mirzo qoshida eshikog'a edi. Saxiy va mardona kishi edi. Sulton Ahmad mirzo voqeasidin so'ng beklar ittifoq qilib tog' yo'li bila Sulton Mahmud mirzog'a kishi chopturub tiladilar. Sulton Abusaid mirzoning og'asi Minuchehr mirzoning o'g'li Malik Muhammad mirzo saltanat dag'dag'asi bila bir necha lavand va avboshni o'ziga qo'shub o'rdudin ayrildi. Samarqandg'a kelib hech ish ham qila olmadi, O'zining va yana birnecha begunoh podshohzodalarning o'lmakiga sabab bo'ldi.

Sulton Mahmud mirzog'a bu xabar yetgach-o'q betavaqquf Samarqandg'a kelib, bezahmat va bemashaqqat taxtqa o'ttirdi. Sulton Mahmud mirzoning necha ishlaridin vazi' va sharif va sipohi va raiyat mutanaffir va gurizon bo'ldilar.

Avval bukim, mazkur bo'lg'on Malik Muhammad mirzonikim, obog'asining o'g'li va o'zining kuyovi edi, yana to'rt mirzoni Ko'k saroyg'a chiqarib edi, ikkisini qo'yub, Malik Muhammad mirzoni va yana bir mirzoni shahid qildi. Bularning ba'zisiq'a xud podshohlik ham tegmas edi. Bu dag'dag'alari ham aslo yo'q edi. Agarchi Malik Muhammad mirzoda andak gunohe bor edi, yana birning hech gunohi yo'q edi.

Yana bir bukim agarchi zabt va tuzuki xeyli yaxshi edi, devon shior erdi. Siyoq ilmini bilur edi, vale tab'i zulm va fisqqa moyil edi. Samarqandg'a kirgach, o'zgacha tartib va nasaq va xarj va tahmil bunyod qila boshladi.

Hazrati Xoja Ubaydulloning mutaalliq'larig'akim, burun xarj va tahmillarda ko'p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin xalos bo'lurlar edi, ne joy ulkim, alarg'a mundoq takliflar bo'lg'ay, ko'p taaddi va tashaddud qila boshladi. Balki bu taaddi va tashaddud Xojaning avlodig'a dag'i siroyat qildi.

Yana bir bukim, o'zikim nechuk zolim va fosiq edi, bek va bekcha va navkar va savdari tamom zolim va fosiq edilarkim, Hisor eli, alalxusus, Xisravshohg'a taalluq el hamisha shurb va zinog'a mashg'ul edilar. Bu martabadakim, Xisravshohning navkarlaridin birov bir kishining xotunini tortib eltar, bu xotunning eri Xisravshohg'a kelib dodxohlik qilur, javob berurkim, necha yil sening bila edi, necha kun aning bila bo'lsun.

Yana bir bukim, shahri va bozori, balki turk va sipohining amrad o'g'lonlari chuhra qilur qo'rqunchidin uydin chiqmas edilar.

Samarqand ahlikim, yigirma-yigirma besh yil Sulton Ahmad mirzoning zamonida rafohiyat va farog'at bila o'tkarib edilar, aksar muomala hazrati Xoja jihatidin adl va shar' tariyqi bila edi. Bu nav' zulm va fisqdin bajonu dil ozurda va ranjida bo'ldilar. Vaze' va sharif, faqir va miskin nafrin va duoyi badig'a og'iz ochib, qo'l ko'tardilar.

Hazar kun zi dardi darunhoi resh,

Ki reshi darun oqibat sar ko'nad,

Baham bar mazan to tavoni dile,

Ki ohe jahone baham barzaad^[9].

Lojaram zulm va fisqning shomatidan Samarqandta besh-olti oy besh hukumat qilmadi.

Vaqoei sanai tis'a mia^[10]

Manga Sulton Mahmud mirzodin Abdulquddusbek otliq elchi keldi. Ulug' o'g'li Sulton Mas'ud mirzog'a og'asi Sulton Ahmad mirzoning Oqbegim otliq ikkinchi qizini to'y va oyin bila olg'on. Sochiqni kelturdi: oltundin va kumushdin bodomlar va pistalar qilib edilar.

Bu kelgan elchining Hasan Ya'qubqa uruqlug'i bor ekandur. Hasan Ya'qubni va'dalar bila mirzog'a boqturg'ali kelgan ekandur. Narm javob aytib, balki ul sari bo'lg'ondek qilib elchiga ruxsat berdi. Besh-olti oydin so'ng Hasan Ya'qubning mijozi munharif bo'lib, mening yovug'imdag'i kishi-qaro bila yamon maosh qila kirishti. Ishni munga yetkurdikim, manga ruxsat berib, Jahongir mirzoni podshoh qilg'ay. Hasan Ya'qubning ixtiloti soyir umaro va sipohi bila dag'i yaxshi emas edi. Aning bu fikridin bori el voqif bo'lub edilar. Xoja qozi va Qosim qavchin va Ali Do'st tag'oyi va Uzun Hasan va yana ba'zi davlatxohlar mening ulug' onam Esan Davlatbegimning qoshida yig'ilib so'zni bu yerga qo'yдилarkim, Hasan Ya'qubni ma'zul qilib, fitnasig'a taskin berilgay. Xotunlar orasida ra'y va tadbirda mening ulug' onam Esan Davlatbegimcha kam bo'lg'ay edi, bisyor oqila va mudabbira edi. Ko'proq ish-kuch alarning mashvarati bila bo'lur edi.

Hasan Ya'qub arkta edi. Mening onam va ulug' onam — Esan Davlatbegim tosh qo'rg'onda chaqarda edilar.

Bu azimat bila otlanib arkka mutavajjih bo'ldum. Hasan Ya'qub qushqa otlong'on ekandur. Xabar topib o'shandin-o'q Samarqand sari mutavajjih bo'ldi. Aning bila bor kishi, bor beklarni tutturuldi. Tutulg'on beklar Muhammad Boqirbek edi, Sulton Mahmud do'ldoy Sulton Muhammad do'ldoyning otasi edi. Yana ba'zilar ham bor edi. Ba'zising'a Samarqand sari ruxsat berildi. Eshik ixtiyori va Andijon hukumati Qosim qavching'a qaror topti.

Hasan Ya'qubkim, Samarqand azimati bila Kandibodomg'acha borib edi, necha kundan so'ng fosid andisha bila Axsi azimati kilib, Xo'qon o'rchin navosig'a keldi. Xabar topib ba'zi beklar bila yigitlarni aning usgiga yiborildi. Ilg'or beklari o'zlaridin ilgarrak bir pora yigitlarni qorovul yibordilar. Hasan Ya'qub xabar topib, kecha bila bu qorovul ayirg'on yigitlarning ustita yurub, o'y munguzi qobsob shiba qo'yarlar. Qorong'i kechada o'z elining o'qi-o'q Hasan Ya'qubiing qochorig'a tegib, qochoridin burunroq o'z amalig'a giriftor bo'ldi.

Chu bad kardi, mabosh emin zi ofot,

Ki vojib shud tabiatro mukofot^[11].

Ushbu yil shubhalik taomdin parhiz qila boshladim. Pichoq va qoshiq va dasturxong'acha ehtiyot qilur edim. Tahajjud ham kamroq tark bo'lur edi.

Rabiuloxir oyida Sulton Mahmud mirzog'a qaviy oriza yuzlanib, olti kunda olamdin kechti. Qirq uch yoshar edi.

Shakl va shamoyili: past bo'yluq, suyuq soqolliq, tanbal, sinchisizroq kishi edi.

Axloq va atvori: yaxshi edi. Namozni tark qilmas edi. Tuzuki va zabti bisyor yaxshi edi. Siyoq ilmini xo'b bilur edi. Viloyotdin bir diram va bir dinor aning bevuqufi xarj bo'lmas edi. Navkarining ulufasi aslo munkasir bo'lmas edi. Majlis va baxshish va shilon va devoni bisyor yaxshi edi. Barchasi qoida va tuzuki bila edi. Bir nav' tartib va nasaqikim qo'yub edi, sipohi va raiyat aslo andin tajovuz qila olmas edi. Burun qushqa xeyli qotror ekandur. So'ngralar bahlum ovni qalin ovlar edi.

Zulm va fisqqa ko'p mashg'ul edi. Muttasil chog'ir ichar edi. Chuhra qalin saxlar edi. Qalamravida chiroyliq amrad o'g'lon bo'lsa, har nav' bila kelturub chuhra qilur edi. Beklarning o'g'lonlarini, balki ko'kaltoshlarini chuhra qilib edi, balki o'zining ko'kaltoshidin tuqqong'a dog'i bu xizmatni buyurub erdi. Bu shum fe'l aning zamonida andoq shoe edikim, chuhrasiz kishi aslo yo'q edi. Chuhra saxlamoqlig'ni hunar bilurlar erdi. Chuhra saxlamasligni ayb qilurlar edi. Zulm va fisqaning shomatidin o'g'lonlari tamom juvonmarg bo'ldilar.

Tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur.

Bad e'tiqod kishi edi. Hazrati Xoja Ubaydullog'a istixfof qilur edi. Yuraksiz kishi edi. Hayosi kamroq edi. Bir necha masxara va bebok tegrasida bor edi. Devon boshida va xaloyiq qoshida zisht va shane' harakatlar qilurlar edi. Badkalom edi. So'zini filhol anglab bo'lmas edi.

Masoflari: ikki qatla masof urushti. Har ikki qatla Sulton Husayn mirzo bila, bir martaba Astarobodta mag'lub bo'ldi. Yana bir qatla Andixud navohisida Chakman degan yerda ham mag'lub bo'ldi. Ikki qatla Badaxshonning janub

jonibi Kofiristong'a borib g'azot qildi. Bu jihatdin farominining to'g'rosida Sulton Mahmud g'oziy bitirlar edi.

Viloyoti: Sulton Abusaid mirzo Astarobodni berib edi, Iroq voqeasida Xurosong'a keldi. Ul fursat Qanbar Alibek Hisor hokimi Sulton Abusaid mirzoning hukmi bila Hinduston cherikini cheriklab, Iroqqa mirzoning so'ngicha boradur edi, Xurosong'a yetib edi, Sulton Mahmud mirzog'a mulhaq bo'ldi; Sulton Husayn mirzoning ovozasini eshitgach, Xuroson eli hujum qilib, Sulton Mahmud mirzoni Xurosondin chiqordilar. Samarqandg'a Sulton Ahmad mirzoning qoshig'a keldi. Necha oydin so'ng Ahmad Mushtaq boshlig' Sayid Badr va Xisravshoh va yana ba'zi yigitlar Sulton Mahmud mirzoni olib qochib, Hisorg'a Qanbar Alibek qoshig'a keldilar. Andin beri Qahqa bila Ko'htan tog'ining janub tarafidagi viloyot, misli: Tirmiz va Chag'oniyon va Hisor va Xatlon va Qunduz va Badaxshon Hindukush tog'ig'acha Sulton Mahmud mirzoning tasarrufida edi. Og'asi Sulton Ahmad mirzo o'lgandin so'ng aning viloyoti dag'i muning tasarrufida bo'ldi.

Avlodi: besh o'g'ul, o'n bir qiz edi. Bori o'g'lonlaridin ulug' Sulton Mas'ud mirzo edi. Onasi Mir Buzurg Tirmiziyning qizi edi.

Yana bir o'g'ul Boysung'ur mirzo edi. Onasi Pashabegim edi.

Yana bir o'g'ul Sulton Ali mirzo edi. Onasi Zuhrebegi og'a edi, o'zbek edi, g'uma edi.

Yana bir o'g'ul Sulton Husayn mirzo edi. Onasi Xonzodabegim, Mir Buzurgning nabirasi edi, Mirzo hayotida o'n uch yoshida tengri rahmatig'a bordi.

Yana bir o'g'ul Sulton Vays mirzo edi. Onasi Yunusxonning qizi, mening onamning singili Sulton Nigorxonim edi. Bu to'rt mirzoning holoti bu tarixda yil vaqoeida mazkur bo'lg'usidur.

Uch qiz Boysung'ur mirzo bila bir tuqqon edi. Ulug'rog'ini Sulton Mahmud mirzo obag'asi Minuchehr mirzoning o'g'li Malik Muhammad mirzog'a chiqarib edi.

Yana besh qiz Mir Buzurgning nabirasi Xonzodabegimdin edi. Ulug'ini Sulton Mahmud mirzodin so'ngra Abobakr Koshg'ariyga berdilar. Ikkinchi qiz, Bikabegim edi, Sulton Husayn mirzo Hisorni muhosara qilg'onda Haydar mirzo otliq o'g'lig'akim, Sulton Abusaid mirzoning qizi Poyanda Sultonbegimdin tuqqondur, olib yarashib, Hisorning ustidin qo'pti. Uchunchi qiz Oqbegim edi. To'rtunchi qizi Oybegim edi . Sulton Husayn mirzo Qunduz ustiga kelganda Umarshayx mirzo o'g'li Jahongir mirzoni Andijon cheriki bila ko'mak yiborganda Jahongir mirzog'a nomzad bo'lub edi. Tarix to'qquz yuz o'nda Amu daryosi yoqasida Boqi Chag'oniyoniy manga kelib mulozamat qildi. Bu begimlar onalari bilan Tirmizta edilar.

Bular ham Boqi Chag'oniyoniyning ko'chi bila kelib qo'shuldilar.. Kohmardqa kelganda Jahongir mirzo oldi. Birgina qizi bo'ldi. Bu tarixda ulug' onasi Xonzodabegim bila Bada.xshon viloyatidadur. Beshynchi qiz Zaynab Sultonbegim edi. Kobulni olg'onda onam Qutluq Nigorxonimning sa'yi bila oldim, xeyli sozvorliq bo'lmadi. Ikki-uch yildin so'ng obila zahmati bila olamdin bordi. Yana bir qiz Maxduma Sultonbegim edi. Sulton Ali mirzoning bir tuqqon egachisidur. Holo Badaxshon viloitidadur. Va yana ikki qiz gunchachidin bo'lub edi. Birining oti Rajab Sulton, yana birining oti Muhib Sultondur.

Xavotin va sarori: ulug' xotuni Mir Buzurg Tirmiziyning qizi Xonzodabegim edi. Mirzo bisyor sevar edi. Sulton Mas'ud mirzoning onasi edi. Ul o'lganda mirzo bisyor qattiq ta'ziyat tutqondur. Andin so'ng Mir Buzurgning nabirasi bu Xonzodabegimning birodarzodasini oldi. Ani ham Xonzodabegim derlar edi. Besh qiz va bir o'g'ulning onasi edi. Yana bir Pashabegim edi. Qoraqo'yluq Bahorlu aymog'i turkman beklaridin Ali Shukrbekning qizi edi. Jahonshoh mirxo Boroniy va Iroqni bu Jahonshoh avlodidin Oqqo'yluq Uzun Hasan olg'onda Ali Shukrbekning o'g'lonlari to'rt-besh ming uyluk qoraqo'yluq turkmanlar bila Sulton Abusaid mirzo mulozamatig'a kelib edilar. Sulton Abusaid mirzo shikast topqonda bu viloyatlarga tushtilar. Sulton Mahmud mirzo Samarqanddin Hisor kelganda Sulton Mahmud mirzo mulozamatig'a keldilar. Bu Pashabegimni mirzo ul mahalda olib edi. Bir o'g'ul, uch qizning onasi edi. Yana bir Sulton Nigorxonim edi. Nasabi xonlar vaqoeida mashruh mazkur bo'lubtur.

G'uma va g'unchachisi xeyli bor edi. Mu'tabar g'umasi Zuhrebegi og'a edi. O'zbekdin edi. Sulton Abusaid mirzoning tirikligida yigitligida olib edi . Bir o'g'ul, bir qizning onasi edi va g'unchachi xeyli bor edi. Ikkisidin ikki qiz bo'lur edikim, mazkur bo'ldi.

Umarosi: Xisravshoh edi. Turkistonliq qipchoqdindur. Kichikligida tarxon beklariga yovuq xizmat qilur edi. Balki andin so'ng Mazidbek arg'ung'a navkar bo'ldi. Filjumla rioyat qilib edi. Iroq buzug'lug'ida Sulton Mahmud mirzog'a

qo'shulub, yo'lda kelurda shoyista xizmatlar qilg'on uchun Sulton Mahmud mirzo rioyat qilib edi. So'ngralar asru ko'p ulg'ayib edi. Sulton Mahmud mirzoning zamonida-o'q navkari besh-olti mingga yetib edi. Amu daryosidii Hindukush tog'ig'acha viloyot g'ayri Badaxshon, tamom munga taalluq edi. Darbast yer edi. Shiloni va saxovati yaxshi edy. Bovujudi turkluk mahkam paydokunanda edi. Nechukkim paydo qilur edi, yaxshi ham xarj qilur edi. Sulton Mahmud mirzodin so'ng o'g'lonlarining zamonida xud asru ko'p ulg'oyib edi. Navkari yigirma mingga yovushub edi.

Agarchi namoz qilur edi va taomda parhiz qilur edi, vale tiyra na fosiq edi, gavdan va befahm va bevafo va haromnamak kishi edi. Besh kun o'tar dunyo uchun bir o'zi o'sturg'on valine'matzodasini ko'r qildi. Yana birini o'lturdi. Tengri qoshida osiy va xalq oldida mardud bo'lubdur. Domani qiyomatgacha la'nat va nafrin sazovori bo'ldi. Bu o'tar dunyo uchun mundoq yamon ishlar qildi. Mundoq bisyor ma'mur viloyat va muncha qalin yaroqliq navkar bila bir mokiyan bila ham tutushmadi. Bu tarixda zikri kelgusidur.

Yana bir Muhammad Elchi bo'g'a edi. Qavchin edi. Balx eshigida hazora urushida Sulton Abusaid mirzo oldida da'vo bila musht tegurubdur. Mardona kishi edi. Mirzog'a doim mulozamat qilur edi. Mirzo ra'yi bila amal qilur edi. Sulton Husayn mirzo Qunduzni qobog'onda Xisravshohning taassubig'a oz kishi bila yaroqsiz behisob shabixun keldi. Ish ham qila olmadi. Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'nggicha qovg'unchi bordi, o'zin daryog'a soldi, g'arq bo'ldi.

Yana bir Ayyub edi. Sulton Abusaid mirzo qoshida Xuroson chuhrasi chargasida xizmat qilur edi. Mardona kishi edi. Boysung'ur mirzoning bek atkasi edi. Yemak va kiymagi sirfa bila edi. Qazzol va harrof edi. Sulton Mahmud mirzo behayo, deb xitob qilur ekandur.

Yana bir Vali edi. Xisravshohning tuqqan inisi edi. Navkarini yaxshi saxlar edi. Sulton Mas'ud mirzoning ko'ziga mil tortmog'ig'a va Boysung'ur mirzoning o'lturmakiga bois ul edi. Jami' elni g'iybat qilur edi. Badzabon va fahshgo'y va xudpisand va tiyra mag'z mardak edi. O'zidin o'zga hech kishini hech ishta pisand tutmas edi. Qunduz viloyatidin kelganda va Dushiy navohisida Xisravshohni navkar, savdaridin ayrib ruxsat bergan fursatta ul dog'i o'zbekning qo'rqunchidin Andarob va Serobqa kelib edi. Ul navohidag'i aymoqlarni bosib talab, bizni deb Kobulg'a keldilar. Vali Muhammad Shayboniyxon qoshig'a bordi. Samarqand shahrida bo'yniga urdurdi.

Yana bir Shayx Abdullo barlos edi. Shoh Sulton Muhammadning bir qizi munda edikim, Abobakr mirzo bila Sulton Mahmudxonning xolasi bo'lg'ay. To'nni siriq va tor kiyar edi. Odmi va asil kishi edi.

Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaid mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi. Abobakr mirzog'a Mazidbek arg'un va qoraqo'yulq turkman beklari qo'shulub, Sulton Mahmud mirzoning ustiga Hisorda kelganda Sulton Mahmud mirzo og'osig'a Samarqandg'a bordi. Mahmud barlos Hisorni bermay, yaxshi saxladi. Shoir edi, devon tartib kilib edi.

Sulton Mahmud mirzoning favtidin so'ngra Xisravshoh bu voqeaii eldin yashurub xazinag'a dastandozliq qildi. Mundoq xabar nechuk yashurun qolur, filhol bori shahr eliga bu xabar yoyildi. Samarqand ahlig'a ul kun bir ulug' iyd edi. Sipohi va raiyat Xisravshohning ustiga hujum qilmoq maqomida bo'ldilar. Ahmad Hojirxon beklari g'avg'oni bosib, Xisravshohni chiqarib Hisor uzattilar. Sulton Mahmud mirzo hayotida ulug' o'g'li Sulton Mas'ud mirzog'a Hisorni berib, Boysung'ur mirzog'a Buxoroni berib, o'g'lonlarig'a ruxsat berib edi. Bu voqeada hech qaysi hozir emas edi. Xisravshohni chiqorg'ondin so'ng Samarqand va Hisor beklari ittifoq bila Buxorog'a Boysung'ur mirzog'a kishi yiborib va kelturub, Samarqand taxtig'a o'lturg'uzdilar. Boysung'ur mirzo podshoh bo'lg'onda o'n sekkiz yashar edi.

O'shal fursatta Sulton Mahmudxon Sulton Junayd barlosning va Samarqandning ba'zi akobirining so'zi bila Samarqand doiyasi bila cherik tortib, Kanboy navohisig'a keldi. Samarqanddin ham Boysung'ur mirzo qalin va ko'chum va yarog'liq cherik bilan chiqib, Kanboy navohisida masof urushtilar. Haydar ko'kaltoshkim mug'ul cherikning rukni a'zami edi, irovlul edi, tamom ottin tushub, shiba qo'yomoqqa mashg'ul bo'ldi. Qalin otliq taassubluq Samarqand va Hisor yigitlari ot solg'on bila Haydarbek boshliq tushganlar tamom ot oyog'ining ostig'a-o'q qoldilar. Muni oldurg'on bila urusha ham olmadilar, bosturdilar. Qalin mo'g'ul kishisi qirildi. Boysung'ur mirzo o'z olida ham qalin kishining bo'ynini urdurubdur.

Andoqkim, o'lukning kasratidin uch yerda xirgoxni buyutkabdurlar.

Bu fursatta Ibrohim sorukim, minglig' elidin edi, otamning olida kichikdin xizmatlar qilib, beklik martabasig'a yetib edi, bir jarima jihatidin so'ngralar mardud edi. Isfara qo'rg'onig'a kirib Boysung'ur mirzoning otig'a xutba o'qub, muxolafat maqomida bo'ldi.

Sha'bon oyi Ibrohim soruning fitnasining daf'ig'a azimat qilib cherik o'tlanildi. Ushbu oyning oyog'ida Isfarani qabab tushtuk. Ul kuni yigitlar sho'xluq qilib, yetgan bila-o'q qo'rg'onining toshida yangi tom qo'porib, soladurg'on qo'rg'onni oldilar. Sayid Qosim eshik oqa bu kun borchadin yaxshiroq yurub, o'zub qilich tegurdi. Sulton Ahmad Tanbal ham qilich tegurdi. Muhammad Do'st tag'oyi ham qilich tegurdi, vale bahodur ulushini Sayid Qosim oldi. Bahodurluq ulushi mo'g'ulda qadimiy rasmdur. Har to'y va osh bo'lgonda har kimki eldin o'zub qilich tegurgon bo'lsa, ul ulushni ul olur. Shohruhiyada borib tag'oyim Sulton Mahmudxonni ko'rukona oahodurluq ulushni Sayid Qosim oldi. Avvalg'i kun urushda Xudoyberdi atkamta taxsh o'qi tegib o'ldi. Chun yaroqsiz urush solilib edi, ba'zi yigit-yalang zoe' bo'lub, xeyli kishi yaraliq bo'ldi. Ibrohim soruning qoshida taxshandoz bor edi, bisyor yaxshi otar edi. Oncha taxshandoz ko'ru olmaydur erdi. Aksar elni ul yaralig' qildi. Qo'rg'on fathidin so'ng mening qoshimda bo'lur erdi. Muhosara mumtad bo'ldi. Buyurildikim, ikki-uch yerda serko'blar yasab, naqblar solg'aylar. Qal'agirliq asbobig'a bajid mashg'ul bo'lg'aylar. Muhosara imtidodi qirq kunga tortti.

Oxir Ibrohim soru o'z bo'lub, Xoja Mavlonoyi qozining tavassuti bila qulluqni ixtiyor qilib, shavvol oyida qilich, sog'dog'ini bo'ynig'a osib kelib, mulozamat qilib, qo'rg'onni topshurdi.

Sha'bon oyi Ibrohim soruning fitnasining daf'ig'a azimat qilib cherik o'tlanildi. Ushbu oyning oyog'ida Isfarani qabab tushtuk. Ul kuni yigitlar sho'xluq qilib, yetgan bila-o'q qo'rg'onining toshida yangi tom qo'porib, soladurg'on qo'rg'onni oldilar. Sayid Qosim eshik oqa bu kun borchadin yaxshiroq yurub, o'zub qilich tegurdi. Sulton Ahmad Tanbal ham qilich tegurdi. Muhammad Do'st tag'oyi ham qilich tegurdi, vale bahodur ulushini Sayid Qosim oldi. Bahodurluq ulushi mo'g'ulda qadimiy rasmdur. Har to'y va osh bo'lgonda har kimki eldin o'zub qilich tegurgon bo'lsa, ul ulushni ul olur. Shohruhiyada borib tag'oyim Sulton Mahmudxonni ko'rukona oahodurluq ulushni Sayid Qosim oldi. Avvalg'i kun urushda Xudoyberdi atkamta taxsh o'qi tegib o'ldi. Chun yaroqsiz urush solilib edi, ba'zi yigit-yalang zoe' bo'lub, xeyli kishi yaraliq bo'ldi. Ibrohim soruning qoshida taxshandoz bor edi, bisyor yaxshi otar edi. Oncha taxshandoz ko'ru olmaydur erdi. Aksar elni ul yaralig' qildi. Qo'rg'on fathidin so'ng mening qoshimda bo'lur erdi. Muhosara mumtad bo'ldi. Buyurildikim, ikki-uch yerda serko'blar yasab, naqblar solg'aylar. Qal'agirliq asbobig'a bajid mashg'ul bo'lg'aylar. Muhosara imtidodi qirq kunga tortti.

Oxir Ibrohim soru o'z bo'lub, Xoja Mavlonoyi qozining tavassuti bila qulluqni ixtiyor qilib, shavvol oyida qilich, sog'dog'ini bo'ynig'a osib kelib, mulozamat qilib, qo'rg'onni topshurdi.

Cherik Chakrakdin yong'ondin so'ng O'ratepaning ustigakim, muddatlar Umarshayx mirzo tasarrufida edi, mirzo o'lar yili ilikdin chiqib edi, bu fursatta Boysung'ur mirzo jonibidin inisi Sulton Ali mirzo anda edi, azimat qilildi. Sulton Ali mirzo xabar topib, o'zi Falg'ar va Masiho ko'histonlarig'a chiqib, atkasi Shayx Zunnunni O'ratepada qo'yub edi, Xo'janddin o'tub ora yo'lg'a yetganda Xalifani Shayx Zunnung'a risolat tariyqi bila yiborildi. Ul behush mardak javobi shofiy bermay, Xalifani tutturub o'lumga buyurdi. Chun xost yo'q ekandur. Xalifa xalos bo'lub, yuz tuman mashaqqat va azoblar bila ikki-uch kundan so'ng yayoq va yalang'och keldi.

O'ratepaning navohisig'a kelduk. Chun qish yovuq bo'lub edi, el oshliq-to'lukini tamom ko'tarib edilar, bu jihatlaridin necha kundan so'ng Andijon sari murojaat qilildi. Biz yong'ondin so'ng xon kishisi O'ratepa ustiga yurudi. O'ratepa kishisi tura olmay solib chiqdi. Xon O'ratepani Muhammad Husayn Ko'ragonga berdi. O'shul tarixdin to'qqiz yuz sekkizgacha O'ratepa Muhammad Husayn Ko'ragonda edi.

Vaqoei sanai ihdo va tis'a mia^[12]

Sulton Husayn mirzo Xurosondin Hisor ustiga cherik tortib, qish Tirmiz to'g'risi keldi. Sulton Mas'ud mirzo ham cherik yig'ib, Tirmizg'a muqobalada kelib o'lturdi. Xisravshoh o'zi Qunduzni mahkam qilib, inisi Valini cherikka yibordi. Qishning aksarini suv yoqasida o'tkardilar, o'ta olmadilar. Sulton Husayn mirzo kordon va sohib tajriba podshoh edi. Qunduz sari suv yuqqori boqa ko'chti. O'rtadag'i cherikni g'ofil qilib Abdullatif baxshi boshliq besh-olti yuz o'bdon kishini Kilif guzariga yibordi. Ul cherik voqif bo'lg'uncha Abdullatif baxshi ta'yin bo'lg'on el

bila Kilif guzaridin o'tub suv yoqasini mazbut qildi. Bu xabar Sulton Mas'ud mirzog'a kelgach, Vali Xisravshohkim bu kechgan kishining ustiga bormoqni harchand sa'y qildi, Sulton Mas'ud mirzo bedillig'idin yo Boqi Chag'oniyoniyningkim, Valining ziddi edi, sa'yidin bu kechgan kishining ustiga bormodi. Buzulg'on yo'sunluq Hisor sari yondilar.

Sulton Husayn mirzo suv kechib, Badiuzzamon mirzoni va Ibrohim Husayn mirzo va Muhammad Valibek va Zunnun arg'unni Xisravshoh ustiga ilg'or yibordi. Muzaffar mirzo va Muhammad Burundiq barlosni Xatlon ustiga yibordi. O'zi Hisor ustiga keldi. Yovuq yetkanda xabardor bo'ldilar.

Sulton Mas'ud mirzo Hisorda turmoqning maslahatini topmay Kamrud rudi yuqori Sira tog' yo'li bila inisi Boysung'ur mirzo qoshig'a, Samarqandg'a bordi. Vali ham Xatlon sari tortti. Hisor qo'rg'onini Boqi Chag'oniyoniy va Mahmud barlos va Sulton Ahmad bekning otasi berkittilar.

Hamza Sulton va Mahdi Sulton necha yil edikim, Shayboniydin ayrilib kelib, Sulton Mahmud mirzo mulozamatida edilar.

Jami' o'zbeklari bila Muhammad dug'lat Sulton Husayn dug'lat va jami' Hisor viloyati o'lturushluq mo'g'ullar bila bu buzug'luqta Qorategin sari torttilar. Sulton Husayn mirzo bu xabarlarni topib, Abulmuhsin mirzoni va ba'zi yigitlarni Kamrud darasi yuqqori, Sulton Mas'ud mirzo keyniga yibordi. Tangiga kirgan mahalda keyinidin yetarlar, oncha ish qila olmaslar. Mirzobek farangiboz anda qilich tegurur.

Ibrohim tarxon va Ya'qub Ayyub va yana ba'zi cherikni Hamza Sultonning va mo'g'ullarning ustiga Qorateginga yibordi. Qorateginda keyinidin yetib urushtilar. Sulton Husayn mirzoning ilg'orini bosib, bu beklarning aksarini tushurub yana qo'ya berdilar.

O'shul chiqqon bila Hamza Sulton va Mahdi Sulton va Hamza Sultonning o'g'li Mamoq Sulton va Muhammad dug'latkim, so'ng'ralar Muhammad Hisoriyga mashhur bo'lub edi, Sulton Husayn dug'lat va bu sultonlarga taalluq o'zbeklar Hisor viloyati o'lturushluq Sulton Mahmud mirzo navkari mo'g'ullar bizni deb, ramazon oyi Andijong'a keldilar.

Ul fursatlar Temuriya salotini dasturi bila to'shak ustida o'lturur edim. Hamza Sulton bila Mahdi Sulton va Mamoq Sultonkim keldilar, bu salotining ta'zimig'a qo'pub, to'shaqdin tushub, bu sultonlar bila ko'rushtum. Sultonlarni o'ng qo'lda bog'ishda o'lturg'uzdum. Muhammad Hisoriy boshliq borchha mo'g'ullar keldilar. Borchha mulozamatni ixtiyor qildilar.

Sulton Husayn mirzo kelib Hisor qo'rg'onini qabab tushti. Naqb solmoq va qo'rg'on olmoq va tosh urmoq va qozon qurmoqning ish-kuchida kecha va kunduz orom va qarori yo'q edi. To'rt-besh yerda naqb soldi. Shahr sari darvozada solg'on naqb xeyli ilgari kelib edi. Qo'rg'on eli dag'i naqb solib, bu naqbni toptilar. Qo'rg'on eli yuqoridin bularg'a dud qildilar. Alar to'shukni berkitgan bila tutun yuqqori qo'rg'on eliga-o'q yonib, qo'rg'on eli o'lum ichi bo'lub, qochib chiqtilar. Oxir ko'za-ko'za suv keturub quyub, tashqi elni naqbdin qochurdilar. Yana bir navbat bir pora ildam yigitlar chiqib, naqb ustidagi yigitlarni qochurdilar. Yana mirzo tushgan shimol tarafidin qozon qurub, qalin tosh urub, bir burjni kovok qilib edilar. Namozni xuftan burj ucti. Ba'zi yigitlar tezlik qilib urushg'a ruxsat tiladilar. Kechadur deş, mirzo ruxsat bermadi. Tong otquncha xud qo'rg'on eli burjni tamom qo'parib edilar. Tonglasi uruga ham solmadilar. Bu ikki oy, ikki yarim oyda g'ayraz siyosat va naqb solmoq, sarkub qo'pormoq va tosh otmoqdin o'zga yaxshi urush solmadi.

Badiuzzamon mirzo va ul jamoatnikim, Xisravshoh ustiga yiborib edi, Qunduzdin uch-to'rt yig'och quyiroyq tushganda Xisravshoh bo'lg'on kishisi bila yasatib, Qunduzdin chiqib ora qo'nub, Badiuzzamon mirzo va cherikning ustiga bosib qeldi. Bular muncha mirzolar va muncha sardor beklar bovujudkim, kishilari ikki Xisravshohning kishisicha bo'lmasa, bir yarimchada xud ne so'z, hazm rioyat qilib, handaqdin chiqmadilar. Xisravshohning yaxshi-yamon, ulug'-kichik navkari to'rt-besh ming bo'lg'ay edi.

Xisravshoh bu o'tar dunyoyi bebaqo uchun va ketar navkari bevafo uchun muncha yamonliq va badnomliqni ixtiyor qilib va muncha zulm va bedod qilmoqni o'ziga shior qilib, muncha ulug' viloyatlar olib, muncha qalin navkar va savdar saxlamoq tarhini solib, balki so'ng'ralar navkar va chokari yigirma-o'ttuz mingga tortib viloyot va parkanoti o'z nodshohi va mirzolaridin ortib, umrida qilg'on shpi ushbu bo'ldi. Ushmuncha bila Xisravshoh va tavobeining oti sardorliqqa chiqib, mardona bo'ldilar.

Xandaqdin chiqmag'onlar qo'rqoqliqqa otiqib, bedillik bila afsona bo'ldilar. Badiuzzamon mirzo andin ko'chib, necha ko'ch bila Toliqqonning Olg'u tog'iga kelib tushti. Xisravshoh Qunduz qo'rg'onida edi. Inisi Valini bir pora o'bdon yigitlar bilan Ishka-mish va Fulul va ul tog' domanalariga yiborib edikim, yana tashqaridin xaduk va tashvish bsrGay, yana Muhib Ali qo'rchi bir pora o'bdon yigitlarni olib kelib, Xatlon suyining yoqasida bularning kishisiga uchrab bosib, bir pora kishi tushurub, bir necha bosh kesib bordi. So'ngg'i navbat muning taassubig'a Seydim Ali darbon va inisi Qulibek va Bahlul Ayyub bir pora o'bdon yigitlar bila kelib, Anbar ko'h domanasida Xoja Changol navohisida Xuroson cheriki ko'chgan mahalda ilik olishurlar, qalin kishi yetib Seydim Ali va Qulboboni va yana bir nora o'bdon yigitlarni tamom tushurdilar. Bu xabar Sulton Husayn mirzog'a yetishti. Dag'i Hisorning bahor yog'inlari jihatidin ham cherik xoli az tashvish emas erdi, nrash tarhin orag'a solib ichkardin Mahmud barlos keldi. Tashqaridin Xoja Pir bakovul va ulug' og'alar va nekim bo'lg'on sozanda va konanda kelib, Sulton Mahmud mirzoning Xonzodabegimdin bo'lg'on ulug' qizini Haydar mirzog'akim, Poyanda Sultonbegimdin bo'lub edi. Sulton Abusaid mirzoning qiz nabirasi edi, olib, Hisor ustidin qo'pub, Qunduz sari yuzlandilar, Qunduzg'a kelib ham bir pora siyosat qilib, muhosara maqomida bo'ldi. Oxir Badiuzzamon mirzo orag'a tushub, yarashib, ichkari, tashqari tushgan yigitlarni alishib yondilar. Xisravshohning muncha ulg'aymog'ig'a, muncha haddi yetmas ishlarni qilmog'ig'a Sulton Husayn mirzoning ikki qatla kelib, ola olmay yonmog'i sabab bo'ldi. Sulton Husayn mirzo Balxg'a yetganda Movarounnahr viloyati maslahati uchun Balxni Badiuzzamon mirzog'a berib, aning vidoyatinikim, Astrobod bo'lg'ay, Muzaffar Husayn mirzog'a berdi. Har ikkalasini Balhqa va Astrobodqa bir majlista yukundurdi. Bu jihatdin Badiuzzamon mirzo tar bo'ldi. Muncha yil yog'iyliqlar va fitnalarning sababi ul edi. Ushbu ramazon oyi Samarqandda tarxoniylarning fitnasi edi. Sharhi budurkim, Boysung'ur mirzo ul miqdorkim, Hisor beklari va sipohilari bila ixtilot va omizish qilur edi. Samarqand bek va sipohiylari bila oncha qilmas edi. Shayx Abdullo barlos ulug' ixtiyor bek edi. O'g'lonlari andoq muqarrab va ichki edilarkim, oshiqliq bila ma'shuqluqqa nisbat qilurlar edi. Tarxon beklari va ba'zi Samarqand beklari bu jihatlardin tar bo'ldilar.

Darvesh Muhammad tarxon Buxorodin kelib, Sulton Ali mirzoni Qarshidin kelturub podshoh ko'tarib, Bog'i Navg'a keldilar. Boysung'ur mirzo Bog'i navda edi. Boysung'ur mirzoni tutqun yo'sunluq qilib, navkar, savdaridin ayirib, arkka kelturdilar. Ikkala mirzoni bir yerda o'lturg'uzdilar. Kech namozi digar Boysung'ur mirzoni Ko'k saroyg'a chiqorur xayoli qildilar. Boysung'ur mirzo tahorat qilmoq bahonasi bila Bo'ston saroyining sharqi-shimol tarafidag'i imoratlardin bir uyga kirdi. Eshikta tarxoniylar turub edilar. Mirzo bila Muhammad Quli qavchin Hasan sharbatchi bila kirdilar. Alqazo, mirzo tahoratga kirgan uyning orqa tarafida hisht bila tig'a qo'porg'on eshigi bor ekandurkim, havlidin tashqari chiqar ekandur. Filhol bu tig'ani yiqib chiqib, arkning G'otfar tarafidag'i fasildin biridin ob mo'ri bila chiqib, dutahiy fasilidin tashlab, Xoja Kafshirga, Xojago Xojaning uyiga bordilar. Obxonaning eshigida turg'onlar bir zamondin so'ng mulohaza qilurlar, ko'rarlarkim, mirzo qochibtur.

Tonglasi tarxoniylar yig'ilib, Xojago Xojaning eshigiga borurlar. Xoja, yo'qtur, deb bermas. Bular ham zo'r bila olmaslar. Xojalarning janobi andin oliy edikim, zo'r qila olg'aylar edi. Bir-ikki kundan so'ng Xoja Abulmakorim va Ahmad Hojibek va yana ba'zi bek va bekot va sipohlar va jami' shahr eli hujumi om qilib, Xojaning uyidin mirzoni kelturub, Sulton Ali mirzoni va tarxoniylarni arkta qabadilar. Arkni bir kun ham saxlay olmadilar.

Muhammad Mazid tarxon Chorraha darvozasi bila chiqib, Buxoro bordi. Sulton Ali mirzo bila Darvesh Muhammad tarxon ilikka tushti.

Boysung'ur mirzo Ahmad Hojibekning uyida edikim, Darvesh Muhammad tarxonni kelturdilar. Bir-ikki so'z so'rdi. Yaxshi javob bera olmadi. Andoq ish qilmaydur edikim, javob bera olg'ay. Mirzo o'lumga buyurdi. Darvesh Muhammad tarxon betoqatliqtin sutung'a yopushti, sutung'a yopushqon bila qo'yg'aylarmi? Siyosatqa yetkurdilar. Sulton Ali mirzoii buyurdikim, Ko'k saroyg'a chiqarib ko'zlariga mil tortqaylar.

Temurbek solg'on oliy imoratlardin biri Ko'k saroydurkim, Samarqandning arkida voqe bo'lubtur. Ajab xosiyatliq imorattur. Temurbek avlodidin har kim bosh ko'tarib taxtqa o'ltursa ham munda o'lturur. Har kim taxt doiyasi bila bosh qo'ysa ham munda qo'yar, hattokim, kinoyati bo'lur edikim, falon podshohzodani Ko'k saroyg'a chiqordilar, ya'ni o'lturdilar.

Sulton Ali mirzoni Ko'k saroyg'a chiqarib ko'zlariga mil torttilar, jarrohning ixtiyori bila yo bexost milidin Sulton Ali mirzoning ko'zlariga osibe yetmadi. Filhol izhor qilmadi. Xoja Yahyoning uyiga bordi. Ikki-uch kundan so'ng

qochib, Buxorog'a tarxonlarg'a bordi. Hazrati Xoja Ubaydulloning avlodining orasida bu sababdin taassub tushti. Ulug'i ulug'ig'a murabbiy bo'ldi, kichigi kichikiga muqavviy.

Bir necha kundan. so'ng Xoja Yahyo ham Buxorog'a bordi. Boysung'ur mirzo cherik tortib Buxorog'a, Sulton Ali mirzoning ustiga erdi. Buxorog'a yovuq yetgan bila Sulton Ali mirzo va tarxon beklari yasab chiqtilar. Oz-ag'loq urush bo'ldi. Fath Sulton Ali mirzo sari bo'lub, Boysung'ur mirzo shikast topti. Ahmad Hojibek va yana bir pora o'bdon yigitlar ilikka tushti, aksarini o'lturdilar. Ahmad Hojibekni Darvesh Muhammad tarxonning qonining tuhmati bila bezzatona o'lturdilar.

Sulton Ali mirzo Boysung'ur mirzoning keynicha-o'q Samarqandg'a yurudi. Bu xabar shavvol oyi Andijonda bizga keldi. Biz ham Samarqand doiyasi bila o'shul shavvol oyi-o'q cherik otlanduq. Hisor va Qunduzdin Sulton Husayn mirzo yonib edi. Sulton Mas'ud mirzoning va Xisravshohning xotiri jam' bo'lub edi. Sulton-Mas'ud mirzo ham Samarqand dag'dag'asi bila Shahrsabz ustiga keldi. Xisravshoh inisi Valini mirzog'a qopti. Uch-to'rt oy bu uch tarafidin Samarqandni muhosara qilduk. Xoja Yahyo Sulton Ali mirzo qoshidin kelib ittifoq va yakjihatliq so'zini orag'a soldi. So'zni ko'rushmakka qo'yub, Samarqanddin ikki-uch shar'iy quyiroq Sug'd tarafidin men cherikim bila bordim. Ul tarafdin Sulton Ali mirzo cheriki bila keldi. Naridin to'rt-besh kishi bila Sulton Ali mirzo, beridin to'rt-besh kishi bila men Ko'hak suyining oralig'ig'a kechib, ot ustida-o'q ko'rushub, so'rushub, alar ul taraf bordilar, men bu taraf keldim.

Mullo Binoiyni va Muhammad Solihni anda Xoja xizmatida ko'rdum. Muhammad Solihni o'shul bir qatla-o'q ko'rdum. Mullo Binoiy xud so'ngalar xeyli mening xizmatimda bo'ldi.

Sulton Ali mirzo bila ko'rushgondin so'ng chun qish yosuk kelib edi. Samarqand elining ham xeyli tanqislig'i yo'q edi. Men Andijong'a, Sulton Ali mirzo Buxorog'a murojaat qilduk.

Sulton Mas'ud mirzo Shayx Abdullo barlosning qizig'a bisyor moyil edi. Ani olib, mulkgirlik dag'dag'asini qo'yub, Hisorg'a yondi. Balki bu kelmaktin g'araz ushbu ekandur.

Sheroz va Kanboy navohisidin Mahdi Sulton qochib Samarqand bordi. Hamza Sulton Zomindin ijizat bila Samarqand bordi.

Vaqoei sanai isno va tis'a mia^[13]

Ushbu qishliqta Boysung'ur mirzoning ishi filjumla taraqqiyda edi. Abdulkarim ashritkim, Sulton Ali mirzo jonibidin Ko'fin va ul navohig'a kelib edi. Samarqanddin Mahdi Sulton Boysung'ur mirzoning ilg'orini boshlab kelib, bularning ustiga yurudilar. Abdulkarim ashrit bila Mahdi Sulton-o'q ro'baro' bo'ldi. Abdulkarimning otini Mahdi Sulton cherkasiy qilich bila sanchqoch-o'q oti yiqildi. O'zi qo'par holatda Mahdi Sulton iligini bandidin tushura chopti. Ani olib ul ilg'orini yaxshi bostilar. Bu sultonlar Samarqand ishini va mirzolarining eshigini muzabzab, ko'rub, ayrilib yozig'a Shayboniyxon qoshig'a bordilar. Ushmuncha bila Samarqand kishisi umoqlanib, Sultoy Ali mirzoning o'trusig'a cherik tortib chiqtilar. Boysung'ur mirzo Saripul keldi. Sulton Ali mirzo Xojai Kordzan keldi. Ushbu fursatda Xoja Munir O'shiyning angizi bila Xoja Abulmakorim va Andijon beklaridin Vays Log'ariy va Muhammad Boqir va yana Qosim do'ldoy va Boysung'ur mirzoning bir pora ichkilaridin Buxoro ustiga ilg'adilar. Yovuq yeta Buxorodag'ilar xabardor bo'ldilar, bularning ishi yurumay yondilar.

Sulton Ali mirzo bila ko'rushganda andoq muqarrar bo'lub edikim, yoz alar Buxorodin, men Andijondin kelib, Samarqandni muhosara qilg'oybiz. O'shul miod bila ramazon oyi Andijondin otlanib, Yoryayloq navohisig'a yetganda, mirzolarining ro'baro' o'lturgan xabarini topib, To'lun Xoja mo'g'ulni ikki-uch yuz qazoq yigitlar bila ilg'or ayirduk. Bular yovuq yetgan mahalda Boysung'ur mirzo bizning xabarimizni topib, buzulg'on yo'sunluq yonar. Bu yigitlar o'shal kecha ko'ndalangdin kirib, qalin kishini o'qlab olib, qalin o'lja kelturdilar.

Biz bir-ikki kundan so'ng Sheroz qo'rg'onig'a yettuk. Sheroz Qosim do'ldoyda edi. Dorug'asi Sherozni saqlay olmay, qo'rg'onni berdi. Sheroz Qo'rg'oni Ibrohim sorug'a uhda bo'ldi. Tonglasi iydi fitr namozini anda qilib, Samarqand ustiga mutavajjih bo'lub, Obyor qo'rug'ig'a tushtuk. Ushbu kui Qosim do'ldoy, Vays Lohariy, Hasan nabira, Sulton Muhammad Sayfal, Sulton Muhammad Vays uch-to'rt yuz kishi bila kelib, mulozamat qildilar. So'zlari bu edikim, Boysung'ur mirzo ko'chub, yong'och, biz ayrilib podshoh qullug'ig'a kelduk. Oxir ma'lum bo'ldikim, bular da'vo bila Boysung'ur mirzodin ayrilib, Sherozni saxlag'ali kelgan ekandurlar. Sheroz ishi mundoq bo'lg'och, bechora

bo'lub kelib turlar.

Qorabuloq tushganda ba'zi kirgan kend-kesakka boshsizliq qilg'on mo'g'ullarni tutub kelturdilar. Qosimbek siyosat uchun ikki-uchini pora-pora qildurdi. To'rt-besh yildin so'ngra qazoqliqlarda Masihodin xon qoshig'a mutavajjih bo'lg'onda, Qosimbek ushbu jihatdin bizdin ayrilib Hisorg'a bordi. Qorabuloqdin ko'chub, suv kechib, Yom to'g'risida tushtuk. Ushbu kun ba'zi ichki beklar Xiyobon boshida Boysung'ur mirzoning kishisi bila ilik olishtilar. Sulton Ahmad Tanbalning bo'g'zig'a nayzalab yiqtilar, vale tushmadi. Xojagi Mullo Sadrkim, Xoja Kalonning ulug' og'asi edi, yo'g'on bo'ynig'a o'q tegdi. O'shal zamon tengri rahmatig'a bordi. Xeyli yaxshi yigit edi. Otam ham rioyat qilib, muhrdor qilib edi. Tolibi ilmlig'i bor edi, lug'atni xeyli bilur edi, inshosi ham yaxshi edi. Qushchilig'ni va yadachilig'ni ham bilur edi.

Yom navohisida ekanda shahrdin qalin el bozori va g'ayri bozori chiqib, o'rdu bozorda bo'lub, sud va savdo qilurlar edi. Bir namozi digar g'avg'oyi omi bo'lub, bu musulmonlar tamom talong'a bordilar. Cherik zabti bu martabada edikim, farmon bo'ldikim, jami' elning jihatini hech kim saxlamay tamom yondura bergaylar. Tonglasi bir nahra bo'lmaydur edikim, ip uchi, igna sinug'icha nima cherik iligida qolmadi, borchasini egalariga yondura berdilar. Andin ko'chub Samarqandning sharq tarafi Xon yurtig'a tushuldi, Samarqanddin uch kuruh bo'lg'ay. Qirq-ellik kun bu yurtta o'turuldi. Bu yurtta ekanda necha navbat tashqaridin-ichkaridin ko'ngulluk yigitlar Xiyobonda yaxshilar chopqulashtilar. Bir martaba Xiyobonda Ibrohim begchik chopqulashti, yuziga choptilar. Munda so'ng Ibrohim chopuq derlar edi. Yana bir navbat ham, Xiyobonda Puli Mag'okta Abulqosim ko'hbur piyozi tuguri. Yana bir qatla ham Xiyobonda Tarnov navohisida chopqulash bo'ldi. Mirzoshoh qavchin piyozi tegurdi. Mirzoshoh qavchinni andoq choptilarkim, bo'ynining yarmig'a yovuq chopilib edi, g'oyatash shahrasi kesilmaydur edi.

Xon yurtida ekanda qo'rg'ondag'ilar firib bila kishi yiborib, dedilarkim, kecha bila G'ori Oshiqon tarafig'a kelingkim, qo'rg'onni berurbiz. Bu xayol bila kecha o'tlanib Puli Mag'okka keldim. Bir nora o'bdon yigitlarni va piyodalarni miod yeriga yiborildi. Ichkaridin bizning piyodalardin to'rt-besh piyodani chiqarib edilarkim, voqif bo'ldilar. Xeyli jald piyodalar edilar. Birisining oti Hoji edi. Manga kichiktin xizmat qilib edi. Yana birini Mahmud kunduri sangak derlar edi. Borchasini o'lturdilar.

Bu yurtta ekanda Samarqanddin shahriy va bozoriy ul miqdor chiqib edikim, o'rdu shahri bo'lub edi, Harne shahrlarda tilasalar, o'rduda topilur edi. Bu muddatta bir Samarqanddin o'zga tamom qo'rg'onlar va tog' va tuz kirib edi. Shovdor tog'ining domanasida Urgut otliq qo'rg'onni bir jamoat berkittilar. Zarurat bo'lub bu yurttin ko'chub Urgut ustiga borildi. Toqat keltura olmay Xoja qozini orag'a solib kirdilar. Biz dog'i gunohlarini afv qilduk. Yana Samarqand muhosarasig'a yonduk.

Ushbu yil Sulton Husay mirzo bila Badiuzzamon mirzo orasidag'i niqorlar urushg'a tortti. Tafsili budurkim, o'tgan yil Balxni va Astrabodni Badiuzzamon mirzog'a va Muzaffar mirzog'a berib, yukundurub edilarkim, nechuk mazkur bo'ldi, o'shul muddat din bu muddatqacha g'alaba elchilar bordilar va keldilar.

Oxir Alisherbek ham elchilikka keldi. Harchand sa'y qildilar, Astrobodni inisiga bermakka rizo bo'lmadi. Dedikim, mening o'g'lum Muhammad Mo'min mirzoni xatna qilg'onda mirzo anga bog'ishlabtur.

Bir kun Alisherbek bila mirzoning orasida bir suhbate o'ttikim, mirzoning tez fahmliq'ig'a va Alisherbekning riqqati qalbig'a doldur. Alisherbek sirriy so'zlarni mirzog'a go'shaki g'alaba aytti. Dag'i dedikim:—Bu so'zlarni unutung.—Mirzo filhol ayttikim:—Qaysi so'zlarni?—Alisherbek bisyor mutaassir bo'lub ko'p yig'ladi.

Oxir otaliq, o'g'ulluk orasida bu guftugo'ylar anga munjar bo'ldikim, otasi otasining ustiga va o'g'li o'g'lining ustiga Balx va Astrobodqa cherik torttilar. Garzavonning oyog'ida Yakchirog' o'langiga quyidin Sulton Husayn mirzo, yuqqoridin Badiuzzamon mirzo keldilar. Chahorshanba kuni ramazon oyining g'urrasida Abulmuhsin mirzo Sulton Husayn mirzoning bir necha beklari va bir pora ilg'ori bila ilgarrak keldi. Andoq urush ham bo'lmadi, bosildi. Qalin o'bdon yigitlari ilikka tushti. Sulton Husayn mirzo barchasining bo'ynig'a urdurdi. Yolg'uz munda emas edi, qachon bir o'g'likim, yog'ilg'i yurudi, bosti. Ilikka tushgan navkarlarining tamom bo'ynig'a urdurdi. Ne qilsun, haq aning tarafi ekandur.

Bu mirzolar andoq ifrot bila fisq va ayshg'a mashg'ul edilarkim, otasidek kordiyda va kordon podshoh tushchilik yo'l kelib, ramazondek mutabarrak va aziz oyg'a kechalik fureat qolib, otasidin iymannay, tengridin qo'rqmay, hanuz ishi chog'ir, ichmak edi nashot bila, majlis orbliq edi inbisot bila. Muqarrardurkim, munda bo'lg'on kishi

andoq shikast topqay va bu nav' o'tgan elga har kim dast topqay.

Necha yilkim, Astrobod hukumati Badiuzzamon mirzoda edi, havoli va havoshisi va yigit-yalangi bisyor purzavq va purzeb bo'lub edi. Oltun va kumush olot va adavoti bisyor bo'lub edi. Va qumoshpo'sh yigiti va to'puchoq oti beshumor bo'lub edi. Borchasini munda boy berdi. Qocharda, tog' yo'lig'a uchrab, inish va uchma yerga po'luqub, o'zi tashvish bila bu uchmadin tushti. Ko'p eli bu uchmada zoe bo'ldi.

Sulton Husayn mirzo o'g'lini bosqondin so'ng Balhqa keldi. Badiuzzamon mirzo, Balxta Shayx Ali tag'oyini qo'yub edi. Chora qila olmay, kirib Balxni topshurdi. Sulton Husayn mirzo Balxni Ibrohim Husayn mirzog'a berib, Muhammad Valibek va Shoh Husayn chuhrani aning bila qo'ydi. O'zi Xurosong'a murojaat qildi. Badiuzzamon mirzo shikasttin so'ng talanib, oldurub, yigit yalangi va yayoq-yolingi bila Qunduzg'a, Xisravshohg'a tortti. Xisravshoh ham yaxshi xizmatlar qildi. Ot va tevadin va xayma va xirgohdin, balki jami' sipohiliq yarog'idin mirzog'a va mirzo bila bo'lg'onlarig'a ul miqdor xizmat va odamigarlik qildikim, ko'rganlar dedilarkim, burung'i yarog' bila bu yarog'ning orasida tafovut magar tilla olot va nuqra olot bo'lg'ay edi.

Sulton Mas'ud mirzo bila Xisravshohning orasida aning beetidollig'laridin va muning ulg'aymoqlaridin niqorlar va kuduratlar bo'lub edi. Valini va Boqini Badiuzzamon mirzog'a qo'shub, Sulton Mas'ud mirzoning ustiga Hisorg'a yibordi. Qo'rg'ong'a yaqin ham kela olmadilar. Atrof va navohida bir-ikki qatla ul tarafdin, bu tarafdin qilich olishtilar. Bir navbat Hisorning shimol tarafi Qushxonada Muhib Ali qo'rchi eldin ayrilib kelib, yaxshi chopti. Otin yiqilib olur mahalda yana ul tarafidii zo'rlab xalos qildilar.

Bir necha kundan so'ngra gurg oshtirok qilib yondilar.

Bir necha kundan so'ng Badiuzzamon mirzo tog' yo'li bila Qandahor va Zamini Dovarg'a va Zunnun arg'un va o'g'li Shoh Shujo' arg'ung'a o'zini tortti. Zunnun arg'un bovujudi xissat va baxillik yaxshi xizmatlar qildi. Bir peshkash qilg'onda qirqming qo'y peshkash qildi.

Bu g'arib voqeottindurkim, o'shul chahorshanba kunikim, Sulton Husayn mirzo Badiuzzamon mirzoni bosar. O'shul kuni Astrobodta Muzaffar mirzo Muhammad Mo'min mirzoni bosar. Yana bu ajabroqqim, Chahorshanba otliq kishi Muhammad Mo'min mirzoni tushurub kelturur.

Vaqoei sanai salos va tis'a mia^[14]

Bog'i Maydonning orqasi Qo'lba o'langiga tushuldi. Samarqand eli sipohi va shahri Puli Muhammad Chab navohisig'a qalin chiqtilar. Chun bizning el tayyor emas edilar, yigitlar mustaid bo'lg'uncha, Sultonquli va Boboqulini tushurub, qo'rg'ong'a eltilar. Bir necha kundan so'ng ko'chub, Ko'hakning orqasi Qo'lbaning boshig'a tushuldi. Sayid Yusufbekni ushbu kun Samarqanddin chiqordilar. Ushbu yurtta kelib mulozamat qildi.

Samarqanddag'ilar ul yurttin ko'chib, bu yurtqa kelganimieni yondi tasavvur qilib, ko'maki sinohiy va shahriy Mirzo ko'prugigacha, Shayxzoda darvozasidin Muhammad Chab ko'prugitacha chiqtilar. Buyurdukkim, bo'lg'on yigitlar yaroqlanib otlandilar. Ikki tarafdin Puli Mirzodin va Puli Muhammad Chabdin zo'r kelturdilar. Tengri rost kelturdi, yog'iy bosildi. O'bdon-o'bdon beklarni va yaxshi-yaxshi yigitlarni tushurub kelturdilar. Ul jumladin, bir Muhammad Miskin Hofiz do'ldoy edi. Shahodat barmog'ini tushura chopib, olib kelturdilar. Yana Muhammad Qosim nabirani inisi Hasan nabira tushurub kelturdi.

Mundoq sipohi va el tonig'udek yigitlardin xeyli bor edi. Yana shahr yatimlaridin Devonai jomabofni va Kal Qoshuqni kelturdilarkim, jang-sangda va yatimlikda xira va saromad edilar. G'ori Oshiqonda o'lgan piyodalarning qasosig'a buyuruldikim, azoblar bila o'lturdilar. Samarqand eliga bu qulliy shikast edi. Mundin so'ngra qo'rg'ondin chiqmoqlari bartaraf bo'ldi. Ish anga yettikim, bizning el xandaq yoqasig'acha borib, qul va dodak keltururlar edi.

Oftob mezonig'a tahvil qildi, sovuq tushti. Bori kengashga kirar beklarni tilab, kengashib so'z munga qaror toptikim, shahr kishisi muncha ojiz bo'lubtur. Tengri inoyati bila bu kun ham bo'lsa olurbiz, tongla ham bo'lsa olurbiz. Tashqari sovuqta tashvish tortquncha shahrning yovug'idin qo'iub, bir qo'rg'onda qishloq solmoq kerak. Ketari ham bo'lsa ul mahalda betaraddudroq ketar bo'lur. Qishloqqa Xoja Diydor qo'rg'oniii maslahat ko'rub, ko'chub Xoja Diydorning olidag'i o'langga tushuldi. Qo'rg'ong'a kirib, uy na kapa yerlarini ta'yin qilib, ustakor va muhassil qo'yub yurtqa kelduk. Necha kun qishloqi uylar tayyor bo'lg'uncha o'langda o'lturildi.

Bu muddatda Boysung'ur mirzo Turkistong'a Shayboniyxong'a, mutavotir kishilar yiborib, Shayboniyxonni ko'mak

tilabdur. Qishloq uylari tayyor bo'lib qo'rg'ong'a kirduk. Shayboniyxon Turkistondin ilg'ab o'shul sahari bizning yurtimiz ustiga kelib turdi. Bizning' cherikimiz yaqin emas edi. Qishloq maslahatig'a ba'zi Raboti Xojag'a, ba'zi Kobulg'a, ba'zi Sherozg'a borib edilar. Bovujud hozir cherik kishisi bila yasab chiqildi. Shayboniyxon gurush bermay, Samarqand sari o'zini tortti. Samarqand navohisig'a bordi. Chun Boysung'ur mirzoning muddaosidek bo'lmadi, yaxshi ixtilot qilmadi. Necha kundan so'ng hech ish qila olmay ma'yus Turkistonga murojaat qildi.

Boysung'ur mirzo yetti oy qabal tortti. Bir umidvorlig'i mundin edi, mundin ham noumid bo'ldi. Ikki-uch yuz och urug'i bila Qunduzg'a Xisravshohg'a o'zini tortti. Tirmiz navohisidin Amuni kechaturg'on mahalda Sayid Husayn Akbarkim, Sulton Mas'ud mirzoning ham urug'i, ham mu'tabar kishisi edi. Tirmiz hokimi edi, xabar topib, Boysung'ur mirzoning ustiga keldi. Mirzo suvdin o'tub edi. Mirim tarxon anda suvg'a bordi, keyin qolg'on kishi qaro nartol-martolni oldi. Boysung'ur mirzoning Tohir Muhammad otliq chuhrasi dag'i ilikka tushti. Boysung'ur mirzoni Xisravshoh dag'i yaxshi ko'rdi.

Boysung'ur mirzo chiqqach bizga xabar keldi. Xoja Diydordin otlanib, Samarqandg'a mutavajjih bo'lduk. Yo'lda akobir va beklar va yigitlar mutaoqib istiqbolg'a keldilar. Rabiulavval oyining avoxirida kelib arka Bo'stonsarog'a tushtum. Tengri taolo inoyati bila Samarqand shahri va viloyati muyassar va musaxxar bo'ldi.

Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlimindur. Tuli (99) ramzi nujumiy (56) daraja va daqiqadur, arzi — (40) daraja va daqiqadur. Shahri Samarqanddur, viloyatini Movarounnahr derlar. Hech yog'iy qahr va g'alaba bila munga dast topmag'on uchun baldai mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirulmu'minin Usmon zamonida musulmon bo'lg'ondur. Sahobadin Qusam ibn Abbos anda borg'ondur. Qabri Ohanin darvozasining toshidadur. Holo mazori Shohg'a mashhurur. (Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Semirkand derlar. Temurbek poytaxt qilib edi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug' podshoh Samarqandni poytaxt qilg'on emastur, Qo'rg'onini faslning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O'n ming olti yuz qadam chiqti.

Eli tamom sunniy va pok mazhab va mutasharri' va mutadayyin eldur. Hazrati risolat zamonidin beri ul miqdor aimmai islomkim, Movarounnahrdin paydo bo'lubtur, hech viloyattin ma'lum emaskim, muncha paydo bo'lmush bo'lg'ay. Shayx Abumansurkim aimmai kalomdindur. Samarqandning Motrid otliq mahallasindur.

Aimmai kalom ikki firqadur, birni motridiya derlar, birni ash'ariya derlar. Motridiya Shayx Abumansurg'a mansubdur. Yana sohibi «Sahihi Buxoriy» Xoja Ismoil Xartang ham Movarounnahrdindur. Yana sohibi «Hidoya»kim, Imom Abu Hanifa mazhabida «Hidoya»din mu'tabarroq kitobi fiqh kam bo'lg'oy, Farg'onaning Marg'inon otliq viloyatidindur, ul ham doxyli Movarounnahrdur.

Ma'muraning kanorasida voqe bo'lubtur. Sharqi Farg'ona va Koshg'ar, g'arbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand va Shohruxiyakim Shosh va Banokat bitirlar, janubi Balx va Tirmiz, Ko'hak suyi shimolidin oqar, Samarqanddin ikki kuruh bo'lg'ay. Bu suy bila Samarqand orasida bir pushta tushubtur, Ko'hak derlar. Bu rud muning tubidii oqar uchun Ko'hak suyi derlar. Bu suvdin bir ulug' rud ayiriburlar, balki daryochadur, Darg'am suyi derlar, Samarqandning janubidin oqar, Samarqanddin bir shar'iy bo'lg'oy. Samarqandning bag'ot va mahalloti va yana necha tumonoti bu suv bila ma'murdur. Buxoro va Qora ko'lgachakim, o'ttuz-qirq, yig'och, yo'lg'a yovuqlashur, Ko'hak suyi bila ma'mur va mazru'dur. Mundoq ulug' daryo aslo ziroattin va imorattin ortmas, balki yozlar uch-to'rt oy Buxorog'a suv yetmas. Uzumi va qovuni va olmasi va anori, balki jami' mevasi xo'b bo'lur. Vale ikki meva Samarqanddin mashhurur: sebi Samarqand va sohibiyi Samarqand. Qishi mahkam sovuqtur, qori agarchi Kobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobulcha yo'qtur.

Temurbekning va Ulug'bek mirzoning imoroti va bag'oti Samarqand mahallotida ko'ptur. Samarqand arkida Temurbek bir ulug' ko'shk solibtur, to'rt oshyonliq, Ko'k saroyg'a mavsum va mashhur va bisyor oliy imorattur. Yana Ohanin darvozasig'a yovuq qal'aning ichida bir masjidi jum'a solibtur, sangin, aksar Hindustondin eltgan sangtaroshlar anda ish qiliburlar. Masjidning peshtoqi kitobasida bu oyatni «Va iz yarfau Ibrohimal-qavoida (ilo ohirih)» andoq ulug' xat bila bitiburlarkim, bir kuruh yovuq yerdin o'qusa bo'lur. Bu ham bisyor oliy imorattur. Samarqandshhg sharqida ikki bog' solibtur, birikim yiroqroqtur, Bog'i Bo'ldudur, yovuqrog'i Bog'i Dilkushodur. Andin Feruza darvozasig'acha xiyobon qilib, ikki tarafida terak yig'ochlari ekturubtur. Dilkushoda ham ulug' ko'shk soldurubtur, ul ko'shkta Temurbekning Hinduston urushini tasvir qiliburlar. Yana Pushtai Ko'hakning domanasida Konigilning qora suyining ustidakim, bu suvni Obirahmat derlar, bir bog' solibtur. Naqshi jahong'a mavsum. Men

ko'rgan mahalda bu bog' buzulub erdi, oti besh qolmaydur edi. Yana Samarqandning janubida Bog'i Chanbrdur, qal'ag'a yovuqtur. Yana Samarqandning quyi yonida Bog'i Shamol va Bog'i Bihishttur. Temurbekning nabirasi Jahongir mirzoning o'g'li Muhammad Sulton mirzo Samarqandning tosh qo'rg'onida — Chaqarda bir madrasa solibtur. Temurbekning qabri va avlodidin har kimki Samarqandta podshohliq qilibtur alarning qabri ul madrasadadur.

Ulug'bek mirzoning imoratlaridin Samarqand qal'asining ichida madrasa va xonaqohdur. Xonaqohning gunbazi bisyor ulug' gunbazdur, olamda oncha ulug' gunbaz yo'q deb nishon berurlar. Yana ushbu madrasa va xonaqohga yovuq bir yaxshi hammom solibtur, Mirzo hammomig'a mashhurdur, har nav' toshlardin farshlar qilibtur. Xuroson va Samarqandta oncha hammom ma'lum emaskim, bo'lg'ay. Yana bu madrasaning janubida bir masjid solibtur, masjidi Muqatta' derlar. Bu jihattin Muqatta' derlarkim, qit'a-qit'a yig'ochlarni tarosh qilib, islimiy va xitoy naqshlar solibturlar, tamom devorlari va saqfi ushbu yo'sunluqtur. Bu masjidning qiblasini bilamiz madrasa qiblasining orasida bisyor tafovuttur. G'olibo bu masjid qiblasining samti munajjim tariyqi bilan amal qilibtur. Yana bir oliy imorati Pushtai Ko'hak domanasida rasaddurkim, zich bitmakning olatidur. Uch oshyonliqdur. Ulug'bek mirzo bu rasad bilan Zichi Ko'ragoniyni bitibturkim, olamda holo bu zich musta'maldur. O'zga zich bilan kam amal qilurlar. Mundin burun Zichi Elxoniy musta'mal edikim, Xoja Pasir Tusiy Halokuxon zamonida Marog'ada rasad bog'latibtur. Halokuxondurkim, Elxon ham derlar. G'olibo olamda yetti-sekkiz rasad besh bog'lamaydurlar. Ul jumladin bir, Ma'mun xalifa rasad bog'labturkim, Zichi Ma'muniyni andin bitibturlar. Bir Batlimus ham rasad bog'labtur. Yana bir Hindustonda roja Bikramojit hindu zamonida O'jin va Dahordakim, Molva mulkidur, holo Mandug'a mashhurdur. Yana bir rasad qilibtur, holo hindularning musta'mal Hindustonda ul zichdur. Bu rasadni bog'lag'oni ming besh yuz sekson to'rt yildur. Bu ul zichlarg'a boqa noqisroqtur.

Yana pushtai Ko'hakning domanasida g'arb sari bog'e solibtur, Bog'i Maydong'a mavsum. Bu bog'ning o'rtasida bir oliy imorat qilibtur. Chilsutun derlar, du oshyona, sutunlari tamom toshdin. Bu imoratning to'rt burchida to'rt manordek burjlar qo'poribturarkim, yuqqorig'a chiqar yo'llar bu to'rt burjdindur. O'zga tamom yerlarda toshdin sutunlardur. Ba'zini morpech xiyora qilibtur. Yuqqorig'i oshyonining to'rt tarafi ayvondur, sutunlari toshdin. O'rtasi chordara uydur. Imorat kursisini tamom toshdin farsh qilibtur. Bu imoratin pushtai Ko'hak sari domanada yana bir bog'cha solibtur, anda bir ulug' ayvon imorat qilibtur, ayvonning ichida bir ulug' tosh taxt qo'yubtur, tuli taxminan o'n to'rt-o'n besh qari bo'lg'oy, arzi yetti-sekkiz qari, umqi bir qari. Mundoq ulug' toshni xeyli yiroq yo'ldin kelturubtur. O'rtasida darz bo'lubtur. Derlarkim, ushbu yerda keltirgandin so'ng bu darz bo'lg'ondur. Ushbu bog'chada yana bir chordara solibtur, izorasi tamom chiniy. Chiniyxona derlar. Xitoydin kishi yiborib kelturubtur.

Samarqandning qal'asining ichida yana bir qadimiy imorattur, masjidi Laqlaqa derlar. Ul gunbazning o'rtasida yerga tepsalar tamom gunbazdin laq-laq un kelur, g'arib amerdur, hech kim muning sirrini bilmas.

Sulton Ahmad mirzoning zamonida ham bek va bekot qalin bog' va bog'cha soldilar, Ul jumladin, Darvesh Muhammad tarxonning chorbog'icha safoliq va havoliq va maddi nazarliq chorbog' kam bo'lg'ay. Bog'i Maydondin quyroq, balandining ustida Kulba o'langiga mushrif bir chorbog' solibtur, tamom bu o'lang oyog' ostidatur. Chorbog'da ham martaba-martaba yerlarni siyoq bilan tuzatib yaxshi narvonlar va sarv va safedorlar tikibturlar, xeyli saromad manziledur. Aybi budurkim, ulug' suyi yo'qtur.

Samarqand shahri ajab orosta shahredur, bu shahrdan bir xususiyati borkim, o'zga kam shahrdan andoq bo'lg'ay. Har hifagarning bir boshqa bozori bor, bir-birlariga maxlut emastur, tavr rasmedur. Xo'b nonvoliqlari va oshpazliqlari bordur. Olamda yaxshi kog'az Samarqanddin chiqar, Juvozi kog'azlar suyi tamom Konigildin keladur. Konigil Siyohob yoqasidadurkim, bu qora suvni Obirahmat ham derlar.

Samarqandning yana bir matoi qirmizi mahmaldurkim, atrof va javonibqa eltarlar.

Girdo-girdida yaxshi o'langlari bor. Bir mashhur o'lang Konigil o'langidur. Samarqand shahridin sharq tarafidadur, bir nima shimolg'a moyil, bir shar'iy bo'lg'oy. Qora suvki, Obirahmat ham derlar. Konigilning o'rtasidin oqar, yetti-sekkiz tegirmon suyi bo'lg'oy. Bu suvning atrofi tamom obgirdur. Ba'zi derlarkim, bu o'langiing asli oti Koni obgir ekandur, vale tarixlarda tamom Konigil bitirlar, xeyli yaxshi o'langdur. Samarqandning salotini hamisha bu o'langni qo'ruq qilurlar. Har yil bu o'langga chiqib bir oy, ikki oy o'tururlar. Bu o'langdin yuqkorroq sharqi janub

sari yana bir o'lang voqe bo'lubtur: Xon yurtig'a mavsum. Samarqandning sharqidur. Samarqandtin bir yig'och bo'lg'ay. Bu qora suv aning orasi bila o'tub, Konigil borur. Xon yurtida bu qora suv andoq yuqqoridin evrulub kelibturkim, ichida bir o'rdu tushguncha yer bo'lg'ay. Chiqar yeri xeyli tor voqe bo'lubtur. Bu yerning sirfasini ko'zlab, Samarqand muhosarasida necha mahal munda o'lturulub edi. Yana bir o'lang Bo'dana qo'rug'idur. Dilkusho bog'i bila Samarqand orasida voqe bo'lubtur. Yana bir Ko'li mag'ok o'langidur, Samarqandtin ikki sha'rig'a yovushqay, g'arb saridur, bir nima shimolg'a moyil. Bu ham tavr o'langedur. Bir yonida bir ulug' ko'l voqe bo'lubtur, bu jihattin ko'li Mag'ok o'langi derlar. Samarqand muhosarasida men xon yurtida o'lturg'onda bu o'langda Sulton Ali mirzo o'lturub edi. Yana bir Qulba o'langidur, bu muxtasarroq o'langdur. Shimoli Qulba kenti va Ko'hak daryosi, janubi Bog'i Maydon va Darvesh Muhammad tarxonning chorbog'i, sharqi Pushtai Ko'hak.

Yaxshi viloyoti va tumonoti bor. Ulug' viloyatikim, Samarqand qarinasidur, Buxorodur. Samarqandning g'arbiy tarafi yigirma besh yig'och yo'ldur. Buxoroning ham necha tumonoti bor. Tavr shahre voqe bo'lubtur. Mevasi ko'p bo'lur va xo'b bo'lur, qovuni bisyor yaxshi bo'lur. Movarounnahrda Buxoro qovunicha ko'p va xub qovun bo'lmas, Agarchi Farg'ona viloyatidin Axsining bir nav' qovunikim, mir temuriy derlar, muning qovunidin chuchukroq va nozukroq bo'lur, vale Buxoroda har jins qovundin ko'p bo'lur va yaxshi bo'lur. Yana «oluyi buxoriy» mashhurdur. Buxoro olusidek hech yerda bo'lmas, terisini so'yub qurutub tabarrukluk bila viloyattin viloyatqa eltarlar. Talyin uchun bisyor yaxshi tadovidur. Parvori tovug'i va qozi bisyor bo'lur, Movarounnahrda Buxoro chog'irlaridin gundroq chog'ir bo'lmas. Men Samarqandta avval ichganda Buxoro chog'irlarini ichar edim.

Yana Kesh viloyatidur. Samarqandning janubidadur, to'qqiz yig'och yo'ldur. Samarqand bila Kesh orasida bir tog' tushubtur. Itmak doboni derlar, sangtaroshliq qilur toshlarni tamom bu tog'din eltarlar. Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo'b sabz bo'lur uchun Shahrsabz ham derlar. Temurbekning zodu budi Keshdin uchun, shahr va poytaxt qilurig'a ko'p sa'y va ehtimomlar qildi, oliy imoratlar Keshta bino qildi. O'ziga devon o'lturur uchun bir ulug' peshtoq va yana o'ng yonida va so'l yonida tavochi beklari bila devon beklari o'lturub devon so'rar uchun, ikki kichikrak peshtoq qilibtur. Yana savrun eli o'lturur uchun bu devonxonaning har zil'ida kichik-kichik toqchalar qilibtur, muncha oliy toq olamda kam nishon berurlar. Derlarkim, Kisro toqidin bu biyikraktur. Yana Keshda madrasa va maqbara qilibtur. Jahongir mirzo va yana ba'zi avlodining maqobiri andadur. Chun Keshiing qobiliyati shahr bo'lmoqqa Samarqandcha emas edi, oxir poytaxt uchun Temurbek Samarqandni-o'q ixtiyor qildi.

Yana Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar, Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili bila qarshi derlar. G'olibu bu ot Chingizxon tasallutidin so'ng bo'lg'ondur. Kam obroq yerdur, bahori xub bo'lur, ekini va qovuni yaxshi bo'lur. Samarqandtin janub saridur, bir nima g'arbqa moyil, o'n sekkiz yig'och yo'ldur. Bag'riqaro yo'sunliq qushqiia bo'lurkim, qilquyruq derlar. Qarshi viloyatida behad va benihoyat bo'lur uchun ul navohida murg'aqi qarshi derlar.

Yana Huzor viloyatidur. Yana Karmina viloyatidur Samarqand bila Buxoro orasidadur. Yana Qorako'l viloyatidur. Borchadin poyon obroqdur. Buxorodin yetti yig'och g'arb shimoliydur. Yaxshi tumonoti bor. Ul jumladin, Sug'd tumani va Sug'dg'a payvast tumanlardur. Boshi Yor yayloq, oyog'i Buxoro, bir yig'och yo'l yo'qturkim, kent va ma'mura bo'lmag'ay. Andoq mashhurdurkim, Temurbek degandurkim: mening bir bog'im borkim, tuli o'ttuz yig'ochtur. Bu tumonotni degandur.

Yana Shovdor tumanidur. Shahr va mahallotqa payvastur. Xeyli yaxshi tumandur. Bir tarafi Samarqand bila Shahrsabz orasidag'i tog' voqe bo'lubtur, kentlari aksar bu tog'ning domanasida tushubtur. Yana bir tarafi Ko'hak daryosidur, xushhavo va pursafo, suyi farovon, ne'mati arzon, xeyli yaxshi tuman tushubtur. Misr va Shom ko'rgan ravandalar muncha chog'liq yer nishon bermaydurlar. Agarchi yana tumanlari ham bor, bu mazkur bo'lg'onlarcha emas. Ushmuncha bila iktifo qilildi.

Temurbek Samarqandning hukumatini Jahongir mirzog'a berib edi. Jahongir mirzoning favtidin so'yg, ulug' o'g'li Muhammad Sultoni Jahongirga berdi. Shohruh mirzo jami' Movarounnahr viloyatini ulug' o'g'li Ulug'bek mirzoga berib edi. Ulug'bek mirzodin o'g'li Abdullatif mirzo oldi. Bu besh kunluk o'tar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi: Ulug'bek mirzoning favtining tarixi tavre voqe bo'lubtur. Nazm:

Ulug'bek bahri ulumu xirad,
Ki dunyovu dinro azo' bud nusht,

Zi Abbos shahdi shahodat chashid,
Shudash harfi tarix Abbos kusht^[15].

Agarchi o'zi ham besh-olti oy besh saltanat qilmadi, bu bayt mashhurdurkim:

Padarkush podshohero nashoyad,
Agar shoyad ba shash mohash napoyad^[16].

Aning tarixi ham tavre voqe bo'lubtur.
Abdullatif xisravi Jamshid far ki bud
Dar silki bandagonash Faridunu Zarduxusht,
Bobo Husayn kusht shabi jum'aash ba tir,
Tarixash in navis ki Bobo Husayn kusht^[17].

Abdullatif mirzodin so'ngra Shohruh mirzoning nabirasi Ibrohim Sulton mirzoning o'g'li Abdullo mirzokim, Ulug'bek mirzoning kuyovi edi, taxtqa o'lturdi. Bir yarim yil, ikki yilga yovuqg'a podshohliq qildi. Andin so'ngra Sulton Abusaid mirzo oldi, o'z hayotida ulug' o'g'li Sulton Ahmad mirzog'a berib edi. Sulton Abusaid mirzodin so'ng Sulton Ahmad mirzo podshohliq qildi. Sulton Ahmad mirzoning favtidin so'ng Sulton Mahmud mirzo Samarqand taxtig'a o'lturdi. Sulton Mahmud mirzodin so'ng Boysung'ur mirzoni podshoh qildilar. Tarxonning g'avg'osida Boysung'ur mirzoni tutub, inisi Sulton Ali mirzoni bir-ikki kun o'lturg'uzdilar. Yana Boysung'ur mirzo-o'q oldi. Nechukkim, bu garixida mazkur bo'ldi. Boysung'ur mirzodin men oldim, mundin so'ngg'i vaqoeda o'zga kayfiyatlar ma'lum bo'lg'usidur.

Samarqand taxtig'a o'lturg'och, Samarqand beklarini burungudek o'q rioyat va inoyat qildim. Bizing bila bo'lg'on beklarni ham faroxo'ri hollarig'a yarasha tarbiyat va shafqat qildim. Sulton Ahmad Tanbalning borasig'a rioyat ko'prak voqe bo'ldi. Ichki beklar chargasida edi, ulug' beklar chargasida rioyat qildim. Samarqandnikim, yetti oy muhosara qilib tashvishlar bila olduk, avval kelganda cherik eliga o'lja-mo'ljadek nima tushub edi. Bir Samarqanddin o'zga jam'i viloyatlar manga kirib edi, yo Sulton Ali mirzog'a bu kirgan viloyatlarni chopib bo'lmas edi. Muncha tolon va toroj tortg'on viloyatlardin nima olmoq xud nechuk muyassar bo'lg'ay.

Cherik elining o'lchasi tugandi. Samarqandni olg'onda Samarqand andoq xarob edikim, madad va tuxm va taqovig'a ehtiyoj bor edi. Chi joyi ulkim, kishi andin nima ola olg'ay. Bu jihatlardin cherik eli ko'p tanqisliq torttilar. Biz ham elga nima yetkura olmaduk. Uylarini ham sog'indilar. Birar-ikkirar qochmoqg'a yuz qo'yidilar. Avval kishikim qochti Xonquli Bayonquli edi, yana Ibrohim Bekchik edi. Mo'g'ullar tamom qochtilar. So'ngra Sulton Ahmad Tanbal ham qochti. Bu fitnaning taskini uchun Xoja qozini yibordukkim. Uzun Hasan Xojag'a o'zini xeyli muxlis va mu'taqid tutar edi. Uzun Hasanning ittifoqi bila qochqonlarning ba'zisig'a sazo bergaylar, ba'zisini bizning qoshimizg'a yiborgaylar.

Bu fitnalarni angiz qilg'uchi, mundin qochib borgonlarni yomonliqqa tez qilg'uchi xud Uzun Hasan haromnamak ekandur. Borchasi Sulton Ahmad Tanbal borg'on bila zohir va oshkora yomonliq maqomida bo'ldilar. Samarqandni olmoq doiyasi bila necha yilkim bajid cherik tortar eduk, Sulton Mahmudxondin agarchi mu'taddun bih madad va ko'mak bo'lmas edi, vale Samarqand fathidin so'ng Aidijonni tama' qilur edi. Bu fursattakim aksar cherik eli va mo'g'ullar tamom qochib Andijon, Axsig'a bordilar. Uzun Hasan va Tanbal ul viloyatlarii Jahongir mirzog'a tama' qildilar. Necha jihatdin mumkin emas edikim, alarg'a berilgay. Biri ulkim, vgarchi xong'a bu viloyatlarni va'da qililmaydur edi, vale xon tilab edi. Xon tilab turub, Jahongir mirzog'a berilsa, xon bila tamom yakro' bo'lmoq kerak edi. Yana bir bukim mundoq mahaldakim, ul qochib ul viloyatqa bordi, tahakkum tariyqi bila tama' qiladur, agar burunroq bu so'z orada bo'lsa edi, filjumla vajhi bor erdi, alarning tahakkumini kim tortar bo'lg'ay? Mo'g'ul va Andijon cheriki va ba'zi beklardin, ichkilardin ham Andijong'a borib edilar.

Mening bila Samarqandta bek va yigit, yaxshi va yamon mingga yovuqcha kishi qolib edi. Alarning istid'osidek chun muyassar bo'lmadi, qochib borg'on tavahhumluq ellarni tamom tilab o'zlariga qo'shtilar. Tavahhumluq ellar xud mundoq voqeani o'z qo'rqunchidin tengridin tilar edilar. Axsidin Andijon ustiga cherik tortib; yamonliq va yog'iylikni sarib va oshkora qildilar.

To'lun Xoja otliq Borinning mardona va saromad va qazoq yigitlaridin edi. Otam Umarshayx mirzo rioyat qilib edi va hanuz rioyat qilmoqta edi. Men xud tarbiyat qilib, bek qilib edim. Ajab mardona va qazoq yigit edi. Rioyat

arzandasi edi. Mo'g'ullar ichida rioyat qilg'on e'timodliq kishimiz To'lun xoja uchun Samarqanddin mo'g'ul ulusi qocha kirishganda To'lun Xojaning yiborilib edikim, elga nasihat qilib tavahhumni xotirlaridin chiqarg'oy, to el qo'rqunchtin sar babod bermag'aylar. Elni xud bu mufattinlar bila haromnamaklar andoq qilib edilarkim, va'da va vaid va nasihat va tahdid hech foyda qilmas edi. To'lun Xojaning ko'chi ikki suv orasida edikim, bu ikki suv orasini Rabotak O'rchini derlar, Uzun Hasan bila Sulton Ahmad Tanbal bir pora ilg'or To'lun Xojaning ustiga yibordilar. Borib g'ofilikta olib kelturub o'turdilar. Uzun Hasan va Tanbal Jahongirmi olib kelib, Andijonni muhosara qildilar. Cherik otlanurda Andijonda Ali Do'st tag'oyini va Axsida Uzun Hasanni qo'yulub edi. So'ngra Xoja qozi ham kelib edi. Samarqanddin borg'on cherik elidin ham xeyli yigitlar bor edi. Xoja qozi ul qal'adorliqta mening davlatxohlig'im uchun o'n sekkiz ming qo'yni qo'rg'ondag'i yigitlarga va bizning bila bo'lg'on yigitlarning ko'chlarig'a ulashti. Muhosara muddatida mening volidalarimdin va Xoja qozidin muttasil, bu mazmun bila xatlar kelur edikim, bizlarni mundoq muhosara qilibturlar. Agar kelib faryodimizg'a yetmasangiz ish vubol bo'lg'usidur. Samarqand Andijon kuchi bila olilib edi. Agar Andijon ilikta bo'lsa, yana tengri rost keltursa, Samarqandni iliklasa bo'lur. Mutaqib bu mazmun bila xatlar keldi.

Ul fursatta bir martaba behuzur bo'lub, yaxshi bo'lub edim. Naqohat ayyomini o'bdon rioyat qila olmadim, uzuldim. Bu navbat yomon behuzur bo'ldum. Andoqkim, to'rt kungacha tilim tutuldi, og'zing'a paxta bila suv tomizurlar erdi. Mening bila qolg'on bek va begot va yigit-yalang mening tirilmagimdin ma'yus bo'lub, har kim o'z fikrida bo'ldilar. Ushmundoq mahalda Uzun Hasanning navkarinikim, elchilikka kelib, parishon so'zlar kelturub edi, beklar ra'ya g'alat qilib, meni ko'rsatib ruxsat berdilar. To'rt-besh kundan so'ng ul holdin bir nima yaxshiroq bo'ldum. Vale tilimda kalolat qoldi. Necha kundui so'ng o'z holimg'a keldim.

Chun onalarimdinkim, onam va onamning onasi Esan Davlat begim bo'lg'ay, yana ustod va pirimdinkim, Xoja Mavlonoi qozi bo'lg'ay, bu nav' xatlar kelib, mundoq ehtimom bila tilag'aylar, ne ko'ngul bila kishi turg'ay.

Rajab oyi, shanba kuni Andijon azimati bila Samarqanddin chiqtuk. Bu navbat Samarqand shahrida yuz kun podshohliq qildim. Yana shanba edikim, Xo'jandg'a yettim. O'shul kuni Andijondin bir kishi bu xabarni kelturdikim, yetti kun mundin burun o'shul shanbakim, biz Samarqanddin chiqibturbiz, o'shul shanba Ali Do'st tag'oyi Andijon qal'asini muxoliflarga beribtur. Tafsili budurkim, Uzun Hasanning navkarinikim, mening behuzurlug'umda manga ko'rsatib ijizat berdilar, muxoliflar Andijon qo'rg'onini qabag'onda borib debturkim, podshohning tili tutulub, edi, og'zig'a paxta bila suv tomizadurlar edi. Ushbu ta'rif qilg'on yo'sunluq borib, Ali Do'stning qoshida ont ichib aytibdur. Xakan darvozasida Ali Do'st edi. Bu so'zdin bepoy bo'lub, muxoliflarni tilab ahd va shart qilib, qal'ani berdi. Zaxiradin va urushur kishidin qo'rg'onda hech kamlik yo'q edi. G'oyatash ul munofiqi namak harom mardakning nomardlig'i edi. Bu mazkur bo'lg'on so'zlarni o'ziga bahonai rost qildi. Andijonni olg'ondin so'ng mening Xo'jand kelganimni eshitib, Xoja Mavlonoi qozini ark darvozasida bezzatona osib shahid qildilar.

Xoja Mavlonoi qozining oti Abdullodur. Bu ot bila mashhur bo'lub edi. Ota tarafidin nasabi Shayx Burhoniddin Qilichqa muntahi bo'lur. Ona tarafidin Sulton Ilik Moziyg'a yetar. Farg'ona viloyatida bu tabaqa muqtado va shayxulislom va qozi bo'la kelgandurlar. Xoja qozi hazrati Xoja Ubaydulloning muridi edi. Llardin tarbiyat topib edi. Xoja qozining valiligida mening hech shakkim yo'qtur. Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg'a qasd qilg'onlardan oz fursatta osor va alomat qolmadi. Xoja qozi ajib kishi edi. Qo'rqmoq anda aslo yo'q erdi. Oncha daler kishi ko'rilgan emas. Bu sifat ham valoyat dalilidir. Soyir el har necha bahodir bo'lsa, andak dag'dag'asi va tavahhumi bo'lur. Xojada aslo dag'dag'a va tavahhum yo'q edi. Xojaning voqeasidin so'ng Xojag'a mansub ellar misli navkar va chokar va aymoq va ahshomni tamom tutturub talattilar.

Andijong'a bo'la Samarqandni iliqdin berduk. Andijon ham plikdin chiqmish edi. Bizga «g'ofil az injo ronda va az onjo monda»^[18] degandek bo'ldi. Bisyor shoq va dushvor keldi. Ne uchunkim, to podshoh bo'lub edim, bu nav' navkardin va viloyattin ayrilmaydur edim, to o'zumni bilib edim, bu yo'sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur edim. Xo'jandqa kelgach, ba'zi munofiq sheva ellar xalifaning mening eshigimda ko'ra olmadilar. Muhammad Husayn mirzoni va ba'zilarni barin qildilar. Xalifag'a Toshkand sari ruxsat berildi. Qosimbekni Toshkandga xon qoshig'a yiborib, Andijon ustiga yurmakni istid'o qilildi. Xon ham cherik tortib, Ohangaron julgasi bila kelib, Kandirlik dobonining tubiga tushganda men ham Xo'janddin borib, xon dodamni ko'rdim. Kandirlik dobonini oshib Axi tarafig'a tushuldi.

Ul tarafdin muxoliflar ham bo'lg'on cheriklarini yig'ib, Axsi keldilar. Bu fursatta Pop qo'rg'onini meni deb berkittilar. Xonping bir nima hayal yurushidii muxoliflar Pop qo'rg'onini zo'rlab oldilar. Xonning agarchi o'zga axloq va atvori xo'b erdi vale sipohiliq bila sardorliqdin bisyor bebahra edi. Ish bu yerga yetgandakim, agar yana bir ko'ch yurulsa edi, ko'pragi bu edikim, urushsiz-o'q viloyat muyassar bo'lg'ay edi. Ushmundoq mahalda muxoliflarning firibomiz so'zlarini quloqqa olib isloh hikoyatini orag'a solib, Xo'ja Abulmakorim bila Tanbal og'asi Bek Telbanikim, ul mahalda xonning eshikog'asi edi, elchilikka yibordilar.. Ul jam' o'zlarining xaloslig'i uchun bir necha chin va yolg'on so'zlar aytib xong'a yo oradag'ilarg'a nora va rishva qabul qildilar. Xon o'shmuncha bila murojaat qildi.

Beklar va ichkilar va yigitlarkim, mening bila qolib edilar, aksarining ko'chlari Andijonda edi. Chun Andijon olmoqtin ma'yus bo'ldilar, bek va begotdin va yigit-yalangdin yetti-sakkiz yuz kishi tamom mendin ayrildilar. Ayrilg'onlardan: beklardin Ali Darvishbek, Ali Mazid qavchin, Muhammad Boqirbek, Shayx Abdullo eshikog'a, Mirim Log'ariy. Mening bila qolg'onlar g'urbat bila mehnatni ixtiyor qilg'onlar, yaxshi-yamon, taxminan, ikki yuzdin ko'prak, VI yuzdii ozroq bo'lg'ay edi. Beklardin Qosim qavchin bek, Vays Log'ariy bek, Ibrohim soruyi Minglig' bek, Shirim tag'oyy, Seydiy Qarobek: ichkilardin Mirshoh qavchin, Sayid Qosim eshikog'a jaloyir. Qosim Ajab Muhammad Do'st, Ali Do'st tag'oyi, Muhammad Ali Mubashshir, Xudoyberdi Tug'chi Mo'g'ul, Yorak tag'oyi, Sultonko'li Boboquli, Pir Vays, Shayx Vays, Yor Ali Bilol, Qosim miroxo'r, Haydar rikobdor. Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor g'alaba yig'ladim.

Andin Xo'jandqa keldim. Mening onamni va ulug' onamni va ba'zi mening bila qolg'onlarning ko'chlari bila Xo'jandqa mening qoshimga yibordilar, Ul ramazonni Xo'jandta o'tkarildi. Sulton Mahmudxong'a kishi yiborib, ko'mak tilab, Samarqand ustiga o'tlanildi. O'g'li Sulton Muhammad Xonikani va Ahmadbekni to'rt-besh ming cherik bila Samarqand ustiga tayin qilib, xon ham o'tlanib O'ratepagacha keldilar. Anda xonni ko'rub, Samarqand ustiga Yor yayloq yo'li bila mutavajjih bo'ldum. Sulton Muhammad Sulton va Ahmadbek o'zga yo'l bila ilgarrak Yor yayloq kelibtur. Men Bo'rka yayloqi bila Sangzorg'akim, Yor yayloqning dorug'anishini ul qo'rg'onlur keldim. Sulton Muhammad Sulton va Ahmadbek Shayboniyxonning kelib, Sheroz va ul navohiyini chopqon xabarini topib, yonibtur. Zarurat bo'ldi, men ham yonib Xo'jandqa keldim.

Chun saltanat dag'dag'asi va mulkgirlik doiyasi bor, bir qatla, ikki katla ish yurumagan bila boqib o'turub bo'lmas. Andijong'a uyrushmak xayoli bila ko'mak tilay, Toshkandga xon qoshig'a bor-dim. Shoh begimni va urug'-qayoshni ham yetti-sekkiz yil bor edi, ko'rmaydur edim, bu bahoia bila alarning ham ko'ruildi. Necha kundan so'ng Sayid Muhammad mirzo do'g'latni va Ayyub Bekchik va Jon Hasan Borinni yetti-sekkiz yuzcha cherik bila ko'mak tayin qildilar. Bu ko'makni olib kelib, Xo'jandta tavaqquf qilmay, o'ta chiqib, ilg'ab Kandibodomni so'l qo'lda qo'yub kelib, kecha bila shotu qo'yub Nasux qo'rg'oninikim, Xo'jandtin o'n yig'och yo'ldo'r Kandibodomdin uch yig'och, o'g'urlab olduk.

Qovun pishig'i edi. Nasuxda bir nav' qovun bo'lurkim, «ismoil shayxi» derlar, terisi sariq, kemuxtluq, osuda qovun bo'lur, guxmi almacha, go'shti to'rt ilik, ajab laziz qovundir. Oncha qovun ul navohida bo'lmas.

Tonglasi mo'g'ul beklari arzg'a yetkurdilarkim, knshimiz oz, bu bir qo'rg'onni olg'on bila ne ish ochilg'ay? Filvoqe andoq edi. Anda turarning yo qo'rg'onni berkiturning maslahatini topmay, yonib Xo'jandg'a kelduk.

Ushbu yil Xisravshoh Boysung'ur mirzo bnla cherik tortib, Chag'oniyon kelib, makr va firib bila oldi, Sulton Mas'ud mirzog'a elchi yibordikim, keling Samarqand ustiga yuruling, Samarqand muyassar bo'lsa, bir mirzo Samarqandta o'lturg'ay, yana bir mirzo Hisorda.

Sulton Mas'ud mirzonng bek va ichkisi va yigit-yalanggi ozurda bo'lub edilar. Bu jihattinkim, Shayx Abdullo barlos Boysung'o'r mirzo qoshndin Sulton Mas'ud mirzo qoshig'akim bordi, chun mirzog'a qoyin ota edi, asru ulug' rioyat topti. Bovujudkim, Hisr viloyati muhaqqar va muxtasar viloyatdur, ulufasini ming tuman fulus qilib, Xatlon viloyatini dardast berdi. Xatlon viloyatida Sulton Mas'ud mirzoning xeyli beklarining va ichkilarining tani bor erdi. Borchani mutasarrif bo'ldi. O'zi va o'g'lonlari kulliy va juz'iy eshik ixtiyorini oldilar. Ozo'rda bo'lg'onlar qochib-qochib Boysung'ur mirzog'a kela boshladilar.

Firibomiz so'zlar bila Sulton Mas'ud mirzoni g'ofil qilib, Chag'oniyondin ilg'ob, naqora vaqtida Hisor qo'rg'onini qabay oldilar. Sulton Mas'ud mirzo qo'rg'ondin tashqari mahallota otasi solg'on Davlatsaro otliq imoratta erdi,

qo'rg'ong'a kira olmay qochib, Shayx Abdullo barlos bila Xatlon sari tortti. Orada Shayx Abdullo barlosdin ayrilib, Uboj guzari bila o'tib, Sulton Husayn mirzog'a bordi. Hisor viloyati muyassar bo'lg'och, Boysung'ur mirzoni Hisorda o'lturg'uzub, Xatlonni Valig'a berdi. Necha kundan so'ng Balxni qabamoq doiyasi bila otlandi. O'zidin ilgarroq Nazar bahodir otliq ulug' navkarini uch-to'rt ming kishi bila Balx navohisig'a yibordi, uch-to'rt kundan so'ng Boysung'ur mirzoni olib kelib, Balxni muhosara qildi.

Balxta Ibrohim Husayn mirzo edi. Yana Sulton Husaynning beklaridin ham heyli bor edi. Inisi Valig'a qalin chsrik qo'shub, Shaburg'onni qabamoqqa va ul navohini talon va toroj qilmoqqa yibordi. Vali borib Shaburg'onni yovuqdin ham qabay olmadi. Bo'lg'oi cherikni Zardak cho'lidag'i el va ulusni chopqoli yibordi. Borib Zardak cho'lini chopib, yuz mingdin ortuqroq qo'y va uch mingga yovuq teva olib keldilar. Vali andin so'ng Sonchorik viloyatini chopib, talab, tog'da ba'zi berkilgan ellarni olib kelib, Balxta og'asig'a mulhaq bo'ldi.

Xisravshoh Balxni muhosara qilg'on fursatta bir kun mazkur bo'lg'an Nazar bahodir otliq navkarini Balxning ariqlarini yiqqoli yibordi. Ichkaridin Tengriberdi somonchikim, Sulton Husayn mirzoning rioyat qilg'on begi edi, yetmish-sekson yigit bila chiqib kelib, Nazar bahodir bila ro'baro' bo'lub, yiqitib, boshini kesib olib, qal'aga kirdi. Bisyor mardona borib, namoyon ish qildi.

Ham ushbu yil Sulton Husayn mirzo Zunnun arg'unning va o'g'li Shoh Shujo'ningkim, Badiuzzamon mirzog'a navkar bo'lub, qiz berib, fitna va fasod maqomida edilar, daf'ig'a cherik tortib kelib, Bustqa tushti. Cherikiga hech tarafdin oshlig' kelmadi, ochliqtin batang kela yovushub edilarkim, Bust dorug'asi Bustning qo'rg'onini berdi. Bustiing zaxirasining madadi bila Xurosong'a murojaat qildi. Sulton Husayn mirzodek ulug' podshoh muncha asbob va tamtaroq bila pecha iavbat Qunduz va Hisor va Qandahor ustiga cheriklar tortib ola olmay yong'on uchun, o'g'lonlari va beklari muncha daler bo'lub, yog'iyliqlar va fitnalar qildilar. Yozig'a Sulton Husayn mirzo o'g'li Muhammad Husay mirzoning dafi zararigakim, Astrobodqa musallit bo'lub, yamnoliq maqomida edi, Muhammad Valibek boshliq beklarni qalin cherik bila ilg'or yiborib, o'zi Nishin o'langida o'lturub edikim. Badiuzzamon mirzo va Zunnun o'g'li Shohbek g'ofilliqta cherik tortib, mirzoning ustiga keldilar; Ittifoqoti hasanadin Sulton Mas'ud mirzokim. Hisorni oldurub, Sulton Husayn mirzog'a keladur edi, ushbu kun yetishti, Astrobodqa borg'on cherik ham kelib, ushbu kun mirzoga mulhaq bo'ldi. Ro'baro' bo'lg'och-o'q urusha ham olmadgg Badiuz-zamon mirzo bila Shohbek qochti.

Sulton Husayn mirzo Sulton Mas'ud mirzoni yaxshi ko'rub, kuyovluqqa yukundurub, inoyat va shafqat maqomida bo'lub edikim, Xisravshohning inisi Boqi Chag'oniyoniykim, mundin burunroq kelib Sulton Husayn mirzo mulozamatida bo'lur edi, angize bila Xurosonda turmay, bir bahona bila chiqib, Sulton Husayn mirzodin beruxsat Xisravshohg'a bordi. Xisravshoh Hisordin Boysung'ur mirzoni tilab kelturdi. Ushbu fursatta Ulug'bek mirzoning o'g'li Mironshoh mirzo otasi bila yog'iqib, hazorag'a kirib, hazorada ham bee'tiqodliqlar qilib, hazorada tura olmay, ul ham Xisravshoh qoshig'a kelib edi.

Ba'zi ko'tahandishlar xud barin edilarkim, uchala podshohzodani o'lturub, Xisravshoh otig'a xutba o'qutg'aylar. Ul shiqni maslahat ko'rmay, Sulton Mas'ud mirzonikim, kichikligidin beri saxlab ulg'aytib edi, bek atkasi edi, bu besh kunluk dunyo maslahati jihatidinkim, ne anga vafo qildi va ne hech kimga vafo qilg'usidur, tutub, bu ko'mamak mardak ko'zlariga nishtar solib, ko'r qildi.

Bir necha ko'kaltosh, emaldosh va boyrisi Sulton Mas'ud mirzoni olib, Samarqandg'a Sulton Ali mirzo qoshig'a kelturur xayoli bila Keshqa keldilar. Ul jamoat ham qasd maqomida bo'ldilar. Keshdin qochib, Chorjo' guzari bila o'tub, Sulton Husayn mirzo qoshig'a bordi. Har kimkim mundog' shane' harakatga iqdom qilg'ay va ul kishigakim bu nav' ishga ehtimom qilg'ay, yuz ming la'natdur qiyomatqachakim, har kim Xisravshohning bu af'olini eshitsa, la'nat qilsun. Bu af'olini eshitib la'nat qilmog'on ham sazovori la'nat bo'lsun. Bu shane' harakattin so'ng Boysung'ur mirzoni gyudshoh qilib, Hisorg'a ruxsat berdi. Mironshoh mirzog'a Said Komilni ko'mak qo'sho'b, Bomiyon sari yibordi.

Vaqoei sanai arbaa va tis'a mia^[19]

Samarqand va Andijong'a mukarraran yurushub, hech ish ochilmay, yana yonib Xo'jandg'a kelduk. Xo'jand muxtasar yeredur. Yuz-ikki yuz navkarlik kishining avqoti tashvish bila o'tar. Doyaliq kishi nechuk boqib o'lturg'ay. Muhammad Husayn Ko'ragon dug'latkim, O'ratepada edi, Samarqandg'a evrushmak doiyasi bila anga kishilar yiborib, so'zlashib, Yor yayloq kentlaridin Pashog'arnikim, Hazrat Xojaning mulk kentlaridindur, bu fatarotta anga taalluq bo'lub edi, tiladukkim, bu qish oriyati bergay, to anda o'lturub Samarqand viloyatig'a ilikdin kelgancha evrushgaybiz. Muhammad Husayn mirzo ham rozi bo'ldi.

Xo'jandtin otlanib Pashog'arg'a mutavajjih bo'ldum. Zoming'a yetgan fursatta isittim. Bovujudi isitma Zomindin otlanib ilg'or qilib, tog' yo'li bila o'tub, Raboti Xojaning ustiga keldimkim, g'ofilliqa shotu qo'yub chiqib, Raboti Xoja qo'rg'oninikim, Shovdor tumanining dorug'anishini uldur, olilg'ay. Subh vaqti yetildi. Eli xabardor bo'ldilar. Yana yonib, hech yerda tavaqquf qilmay, Pashog'arg'a kelildi. Bovujudi isitma o'n uch-o'n to'rt yig'och yo'lni suubat va mashaqqat bila qat' qildim. Necha kundan so'ng Ibrohim soruni va Vays Log'ariyni va Shirim tag'oyini ichki beklar va yigitlar bila ilg'or tayin qildukkim, borib Yor yayloq qo'rg'onlarini so'z bila yo zo'r bila iliklagaylar.

Ul fursatta Yor yayloq Sayid Yusufbekda edi. Men Samarqanddin chiqqonda qolib edi, Sulton Ali mirzo ham rioyat qilib edi. Sayid Yusufbek ini, o'g'lini Yor yayloq qo'rg'onlarning zabt va rabtig'a yiborib edi. Ahmad Yusufkim bu tarixda Siyolkut hukumati andadur, ul qo'rg'onlarda edi. Bizning beklar va yigitlar ham borib tamom qish ba'zi qo'rg'onni sulh bila ilikladilar, ba'zini urushub zo'r bila oldilar, ba'zini ayyorliq va inchkaliq bila o'g'urlab mutasarrif bo'ldilar. Ul viloyatlarda mo'g'ul va o'zbek jihatidin hech kent yo'qturkim, aning qo'rg'oni bo'lmag'ay. Ushbu fursatlarda bizning jihatimizdin Sayid Yusufbek va ini, o'g'lidin badgumon bo'lub, Xurosong'a ruxsat berdilar. Bu qish bu nav' talosh va tortish bila o'tti. Yoz bo'la sulh uchun Xoja Yahyoni yibordilar, o'zlari ham cherik angizi bila Sheroz va Kobud navohisig'a keldilar. Bizning bo'lgon sipohimiz ikki yuzdin ko'proq va uch yuzdin ozroq bo'lg'oy edi, har tarafda kuchluk g'anamlar Andijong'a evrushub, tole hech madad qilmadi. Samarqandg'a ilik qo'yub hech ish ochilmadi. Zarurattin sulh guna qilib, Pashog'ardin murojaat qilildi.

Xo'jand bir muhaqqar yerdur. Bir bekning avqoti anda tashvish bila o'tar. Bir yarim yilg'a yovuq ahl va ayol bila anda eduk. Ul musulmonlar ham bu muddatta imkoni boricha xarj tortmoqda va xizmat qilmoqta taqsir qilmadilar. Yana ne yuz bila Xo'jandg'a borilg'ay, Xo'jandqa borib ham kishi ne qilg'ay?

Bormoqqa ne maskan muyassar,

Turmoqqa ne davlat muqarrar .

Oxir ushbu taraddud va tafriqa bila O'ratepaning janub tarafidag'i yayloqlarg'a borduk. Necha kun ul navohida o'z ishimizga hayron, borur turarimizni bilmay, sargardon o'tkarildi. Bir kun ushbu yerda ekanda Xoja Abulmakorimkim, bizningdek jaloyi vatan bo'lub sargardon edi, meni ko'ra keldi. Borur-turar yerimizdin va qilur-qilmas ishimizdin isti'lom va istiforsor qilyb, mutaassir bo'lub, bizing holimizg'a riqqat qilib, fotiha o'qub bordi. Manga ham bisyor ta'sir qildi, riqqat qildim. Ushbu kun kech namozi digar daraning ayog'idin bir otliq kishi paydo bo'ldi, bu xud Ali do'st tag'oyining navkari ekandur. Yo'lchuq otliq. Bu mazmun bila yiboribturkim, agarchi mendin azim gunohlar sodir bo'ldi, vale umidim borkim, inoyat qilib gunohimni bag'ishlab, beriga mutavajjih bo'lsalar, Marg'inonni topshurub bir nav' qulluq va xizmatgorliq qilg'aymen, gunohim arib hijobim raf' bo'lg'ay.

Mundoq mutahayyirliq va sargardonliqta bu xabar kelgan bila qech andisha va tavaqquf qilmay, o'shal zamon o'qkim, oftob o'lturur chog' edi. Marg'inong'a ilg'or tariyqa bila mutavajjih bo'ldum. Bu yer bila Marg'inon orasi taxminan yigirma to'rt-yigirma besh yig'och bo'lg'ay edi, ul kecha tong otquncha va ul kuni namozi peshingacha hech yerda tavaqquf qilmay yuruldi. Namoz peshin Xo'jandning Tangob otliq kentiga tushuldi. Ot sovutub, otg'a bo'g'uz berib, tun yarimi naqora vaqtida Tangobdin otlanildi. Ul kecha tong otquncha va ul kuni oftob botquncha va yana kechasi tongdin burunroq Marg'inonning bir yig'ochig'a yetganda Vaysbek va ba'zilar taraddud qilib arzg'a yetkurdilarkim, Ali Do'st ne nav' yamonliq qilg'on kishidur, orada bir navbat, ikki navbat kishi bormay va kelmay, guftugo' va ahdu shart bo'lmay, ne e'timod bila boradurbiz? Filvoqe taraddudlarining vajhi bor erdi. Bir zamon turub kengash qilduk, oxir munga qaror toptikim, bu taraddudlarning agarchi vajhi bor, vale mundin burunroq kerak erdi. Uch kecha va kunduz tinmay, tavaqquf qilmay, yigirma to'rt-yigirma besh yig'och yo'lni kelduk, ne otta majol

qolibtur va ne kishida. Bu yerdin ne nav' yonilg'ay, yonib ham qaysarig'a chiqilg'ay? Chun muncha kelibturbiz bormoq kerak. Hech nima tengrining xostidin o'zga bo'lmas.

So'zni munga qo'yub tavakkul qilib tebraduk. Sunnat vaqti edikim, Marg'inon qo'rg'onining eshigiga keldim. Ali Do'st tag'oyi darvozaning orqasida turub, darvozani ochmay, ahd iltimos qildi. Ahd va shart qilg'ondin so'ng darvozani ochib, darvoza orasida mulozamat qildi. Ali Do'stni ko'rgandin so'ng, qo'rg'on ichida bir munosib hovlida tushudi. Mening birla bo'lg'on kishi ulug'-kichik ikki yuz qirq kishi edi. Uzun Hasan va Sulton Ahmad Tanbal viloyat eliga bisyor zulmlar o'tkarib, yamon maosh qilib edilar. Viloyat eli tamom meni tilar edilar. Marg'inonga kirgandin ikki-uch kun so'ng Qosimbekka Pashog'ariydin va yangi navkar bo'lg'onlardin va Ali Do'st bekning navkarlaridin yuzdin ko'prak kishi qo'shib, Andijonning janub tarafidag'i tog' ellariga misli Ashnoriyon va To'ruqshoron va Chakrak va ul navohilarg'a yiborildikim:, istimolat bila yo zo'r bila bu ellarni kelturgay. Ibrohim soruni va Vays Log'ariyni va Seydiy Qaroni Axxi tarafig'a yuzga yovuq kishi bila yiborildikim, Xo'jand suyini kechib, ul yuzdagi qo'rg'onlar bila tog' ellarini har tavr qilib bizga boqturg'aylar.

Bir necha kundan so'ng Uzun Hasan va Sulton Ahmad Tanbal Jahongir mirzoni olib, nekim bo'lg'on sipohiy va mo'g'ulni yig'ib, Andijon va Axxining cherikka chiqor kishisini cherikka chiqarib, Marg'inonni qabamoq doiyasi bila Marg'inonning bir shar'isida sharq sari Sapon otliq kentga kelib tushtilar. Bir-ikki kundan so'ng yasab, yarog'lanib Marg'inonning mahallotig'a keldilar. Bovujudikim, Qosimbek va Ibrohim soru va Vays Log'ariy boshliqlarni ikki tarafg'a ilg'or yiborilib edi, mening bila bir necha ma'dudi qolib edi, bo'lg'on yigitlar yasanib chiqtilar, Mahallotin ilgari kelgani qo'ymadilar. Ul kuni Xalil chuhrai dastornech yaxshi yurub, iligi ishga yetti, kelib hech ish qila olmadilar. Yana ikkilay qo'rg'on yovug'ig'a kelmadilar. Qosimbekkim, Andijonning janubiy tog'larig'a borib edi. Ashporyon va To'ruqshoron va Chakrak va ul navohidag'i tog' va tuzdagi raiyat va aymoq tamom kirdilar. Sipohidin ham biror-ikkar bizga qochib kela boshladilar. Ibrohim soru va Vays Log'ariy boshliqlarg'akim, Axxi tarafig'a suvdin o'tub borib edilar. Pop qo'rg'oni va yana bir-ikki qo'rg'on kirdi.

Uzun Hasan va Tanbal zolim va fosiq va kofirvash ellar edi, raiyat va viloyat ellari bulardin bisyor og'rib edilar. Axxi ulug'laridin Hasan dekcha jamoati bila va yana Axxining bir pora lavand va avboshni barin qilib, qarotayoq qilib, Axxining tosh qo'rg'onidag'ilarni zarbi rost arkka tiqib, Ibrohim soru va Vays Log'ariy va Seydiy Qaro boshlig'larni tilab, Axxining tosh qo'rg'onig'a kiyurdilar. Sulton Mahmudxon, Banda Ali va Haydar ko'kaltoshni va Hoji G'ozni mang'itnikim, o'shul fursatta Shayboniychondin qochib xon qoshig'a kelib edi, yana barin tuman beklari bila bizga ko'mak tayin qilib edi, ushbu mahalda keldilar. Bu xabar Uzun Hasang'a yetib, bepoy bo'lub, rioyat qilg'on navkarlarini va o'bdon yigitlarini Axxining arkiga ko'mak tayin qilib yibordi. Sahar vaqti daryo yoqasig'a yettilar.

Bizning cherik va mo'g'ul cheriki xabar topib, bir pora kishini ot yalang'ochlanturub, suvdin kechurdilar, ko'mak kelganlar oldarab kemani yuqqori tortmay kechgan yeridin — o'q qo'ya berdilar. Qo'rg'ong'a o'ta olmay quyi tushtilar. Bizning cherik va mo'g'ul cheriki tush-tushdin ot yalang'ochlab kira boshladilar. Kemadagilar hech urusha olmadilar. Qorlug'och baxshi Mo'g'ulbek o'g'lonlaridin birni tilab iligini tutub chopqulab o'lturdi. Ne foydakim, ish andin o'tub edi. Aksar kemadagilarning o'lumga bormog'ig'a bu harakat sabab bo'ldi, bir zamonda daryodag'ilarni ariq olib, borini qirdilar.

Uzun Hasanning mu'tabar kishilaridin Qorlug'och baxshi edi. Xalil devona edi, Qozi G'ulom edi. Bulardin bir Qozi G'ulom qulluq bahonasi bila xalos bo'ldi. Yana mu'tabar yigitlaridin Sayid Alikim, xolo mening qoshimda mu'tabardur. Yana Haydarquli yana Qulika Koshg'ariy yetmish-seksan o'bdon yigittin ushbu besh-olti ma'dudi besh xalos bo'lmadi. Bu xabarlarni eshitib, Marg'inon navohisida o'ltura olmay Andijon sarig'a buzulg'on yo'sunluq etib ko'chtilar. Andijonda Nosirbekni quyub edilarkim, Uzun Hasanning yeznasi edi. Agar soniysi bo'lmasa, solisi xud ne so'z edikim, bor edi. Sohib tajriba kishi edi, mardonalig'i ham bor edi. Bu kayfiyatlarni bilib, alarning bebunyodlig'ini ma'lum qilib, Andijon qo'rg'onini berkitib, manga kishi yibordi. Bular Andijong'a yetganda qo'rg'on berkganni ma'lum qilib, so'zlari bir-biriga qovusholmay buzulub, Uzun Hasan ko'chiga Axxi sari tortti.

Sulton Ahmad Tanbal o'z viloyatig'a — O'shg'a bordi. Jahongir mirzoni bir necha ichkilari va yigitlari Uzun Hasandin olib qochib, Tanbalg'akim, xanuz O'shg'a yetmaydur edi, borib qo'shuldilar. Andijonning berkigan xabari manga keldi, hech tavaqquf qilmay, Marg'inondin oftob chiqa otlanib, tush qaytib edikim, Andijong'a keldim.

Nosirbekni va o'g'lonlarinikim, Do'stбек va Mirimbek bo'lg'ay, ko'rub, so'rub inoyat va shafqatdin umidvor va sarafroz qildim.

Ota viloyatikim, ikki yilga yovuqlashib edikim, ilikdin chiqib edi, tengri inoyati bila zilqa'da oyida sana 904 da yana muyasear va musaxxar bo'ldi. Sulton Ahmad Tanbalkim, Jahongir mirzo bila qatilib, O'sh s.ari tortib edi, O'shqa kirgach, O'shda ham qiziloyoq, qarotayoq qilib zarbi rost ura-ura O'shdin qovlab, qo'rg'onni bizning uchun saxlab, bizga kishi yibordilar. Jahongir va Tanbal bir necha ma'dudi bila sarosimavor borib O'zgandga kirdilar. Uzun Hasankim, Andijong'a kira olmay, Axxi tarafig'a borib edi, xabar keldikim, borib Axxining arkiga kirmish. Chun sardor va sarfitna bu edi, bu xabar kelgach, Andijonda to'rt-besh kundan ortuq tavaqquf qilmay, Axxi azimati qilduk. Axxig'a yetgach chora qila olmay, ahd va amon tilab, qo'rg'onini topshurdi. Bir necha kun Axxida turub, Axxi va Koson va ul yurtning ish-kuchini zabt va saranjom qilib, ilg'or kelgan mo'g'ul beklariga ruxsat berib, Uzun Hasanni ko'ch va mutaalliqdari bila olib Andijong'a kelildi. Axxida Qosim Ajabnikim, ichki chargasida edi, ollimda bekkik martabasig'a yetib edi, oriyati qo'yuldi. Chun ahd qililib edi, jon va molig'a zarar va nuqson tegurmay Qorategin yo'li bila Hisor sari ijozat berildi. Bir necha ma'dudi bila Hisorg'a bordi. O'zga tamom navkarlari ayrilib qoldilar.

Bu fatarotlarda bizga taalluq elni va Xoja qozi va mutaalliqdarini tutqon va talag'on bo'lar edilar, ba'zi beklar bila ittifoq qilib, so'zni munga qo'ydukkim muncha jo'g'ulluq va buzuqchilik qilg'on va muncha bizga taalluq mo'min va musulmonni tutqon va talag'on bu jamoat edilar. O'zlarining beklariga ne vafo qildilarkim, bizga vafo qilg'aylar, bularni tuttursak, ne ayb bo'lg'ay? Bataxxis bizing ko'zimizning o'trusida bizning otimizni minib, bizing to'numizni kiyib, bizing qo'yumizni yeb yurugaylar, munga xud kim tahammul qilg'ay? Agar tarahhum qilib tutturulmasa, yo talatilmasa, bizing bila qazoqliklarda va mehnatlarda bo'lg'on jamoatning hozir tanig'on mollarig'a bori farmon bo'lsakim, iliklariga kirsas, ushmuncha bila qutulsalar, minnatlar tutsalar kerak. Filvoqe ma'qul ko'rundi. Farmon bo'ldikim, bizing bila bo'lg'onlar tanig'on nimalarini olsunlar, agarchi ma'qul va muvajjah edi, bir iima shitob bo'lmish.

Jahongir mirzodek muzi yonimizda o'lturub, elni mundoq hurkutmoqning hech ma'nisi yo'q edi. Mulkgirlikda va mamlakat-dorlikta agarchi ba'zi ishlar zohirda ma'qul va muvajjah ko'runur, vale har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulohaza hukm qilg'onimizdin ne miqdor sho'r va fitnalar qo'pti. Axir Andijondin ikkinchi navbat chiqq'oshshizg'a sabab ushbu betaammul xukm qilg'onimiz bo'ldi. Bu jihattin mo'g'ullar o'zlariga dag'dag'a va tavahhum yo'l berib, Rabotak o'rchyanidinkim, Ikki suv arosi ham derlar, O'zgand tarafig'a ko'chub Tanbalg'a kishi yibordilar. Meiing onam qoshida ming besh yuz, ikqi migata yovuq mo'g'ul ulusidin bor edi. Yana Hisordin Hamza Sulton va Mahdi Sulton va Muhammad dug'lat alar bila ugamuncha chog'liq mo'g'ul kelib edi. Hamisha yomonliq va buzuqchiliq mo'g'ul ulusidin bo'la kelgandur. Ushbu tarixqacha besh navbat mening bila yog'iqtilar. Andoq emaskim, mening bila bemunosabatliq jihatidin yog'iqmish bo'lg'aylar. Mundoq harakotlarni o'z xonlarig'a mukarrar qil-dilar. Bu xabarni Sultonquli chinoqqim, otasi Xudoyberdi bo'qoqni mo'g'ullar orasida rioyat qilib edim, otasi burunroq o'lub edi, o'zi mo'g'ullar bila bo'lur edi, kelturdi. Yaxngi bordi, o'z zl va ulusidin ayrilib, bu xabarni yetkurdi. Agarchi munda yaxshi bordi, vale so'ngra andoq qabohatlar qildikim, yuz muningdek xizmat qilsa yopqay. Nechukkim mazkur bo'lg'usidur. So'ngg'i qabohatlari ham mo'g'ulluqning natijasidin edi.

Bizga xabar kelgach, beklarni yig'ib mashvarat qilildi, beklar arzg'a yetkurdilarkim, bu juzviy ishdur, podshoh otlonmoqi ne ehtiyoj? Qosimbek jami' beklarni va cherikni boshlab borsun. So'z munga qaror topti. Sahl tuttilar, bu ra'y g'alat ekandur. Bukuni Qosimbek beklarini va cherikni boshlab chiqti. Oralag'uncha Tanbal xud kelib mo'g'ullarg'a qo'shulg'on ekandur.

Toiglasi erta bila Ilamish daryosining Yassi kechit otliq guzarini o'tgach — o'q ro'buro' bo'lurlar, yaxshi chopqulashurlar. Qosimbek o'zi Sulton Muhammad arg'un bila ro'baro' bo'lub, ikki-uch navbat chopqulab bosh chiqorg'ali qo'ymas. G'alaba yigitlar, chopqulashurlar, oxir shikast toparlar, Qosimbek, Ali Do'st tag'oyi, Ibrohim soru, Vays Log'ariy, Seydiy Qaro yana uch-to'rt bek va ichkidin chiqtilar. O'zga aksar beklar va ichkilar ilikka tushtilar. Ilikka tushgan beklar va ichkilardin Ali Darveshbek, Mirim Log'ariy To'qabek, Tag'oyibek, Muhammad Do'st, Ali Do'st, Mirshoh qavchin, Mirim Devon bu urushta ikki yigit tavri chopqulashurlar. Bizing soridin Ibrohim soruning inilaridin Samad otliq, alar soridin Hisoriy mo'g'ullardin Shahsuvor otliq ro'baro' bo'lurlar. Shahsuvor andoq choparkim, dubulg'adin o'tub, Samadning bopshg'a qilich Xeyli o'lturur.

Bovujudi bu zaxm Samad andoq choparkim, Shahsuvorning boshidin kafi dastcha parcha so'nggakni qilich olib ketar. Shahsuvorning dubulg'asi yo'q ekandur. Shahsuvorning boshini o'ydilar, yaxshi bo'ldi. Samadning boshini o'yar kishi yo'q edi. Uch-to'rt kuidin keyin o'shul zaxm bila — o'q bordi. Qazoqliqlardan va fzlokatlardan xalos bo'lub, yangla viloyat olg'on mahalda ajab bevaqt pshkast edi.

Qanbar Ali mo'g'ulkim, bir rukni a'zam ul edi, Aidijoshga olg'on chog'da viloyatig'a borib edi, yo'q edi. Ushmuncha bila Tanbal Jahongirni olib kelib, Andijonning bir shar'isi Pushtai Ayshning olidag'i o'langga tushti. Bir-ikki qatla Childuhtaron bila yasab, Pushtai Ayshning domanasig'a keldi. Bizing'yigitlar mahallot va bog'ottin tashqari-o'q yasab chiqtilar, ilgari kela olmadi, domanadin o'q nari yondi. Ushbu navohig'a kelganda tushgan beklardan Mirim Log'ariyni va To'qani o'lturdi. Bir oyg'a yovuq bu teg rada o'lturub, hech ish qila olmadi. O'sh sarig'a boqa yondi. O'pgai Ibrohim sorug'a berilib edi, aning kishisi anda edi, O'shni berkittilar.

Vaqoei sanai xamsa va tis'a mia^[20]

Viloyotning otliq va yayoq cheriklariga qadagan bila tavochilar va muhassillar yiborildi. Qanbar Alig'a va yana harne viloyatlarga borg'on cheriklarga ehtimom bila tavochilar chopturubtur va ketmon va boltu va nekim bo'lg'on cherik masolih va asbobig'a ehtimomliq muhassillar tayin qilildi. Viloyattin cherikka qelur otliq va yayoqni surub, ul taraf, bu taraf ish — kuchga borgon navkar va sipohiyni yig'ishturub, tengriga tavakkul qilib, muharram oyining o'n sekkizida Hofizbekning chorbog'ig'a safar qildim. Bir-ikki kun chorbog'da turub, qolg'on asbob va olotni tayyor va mukammal qilib, O'sh sori muxoliflarning ustiga burong'or va juvong'or va g'ul va hirovul va otliq-yayoqni yasab, yasol bila-o'q mutavajjih bo'lduk. O'shqa yaqin yetgan mahalda xabar topildikim, muxoliflar O'sh navohisida tura olmay, Raboti sarhang o'rchini sarig'akim O'shning shimolidur tortmish, ul axshom Lotkand kentta tushuldi.

Tonglasi yasab O'shdin o'tganda xabar keldikim, muxoliflar Andijon sari bormish, biz ham O'zgand ustiga mutavajjuh bo'lduk. O'zumizdin ilgarak O'zgand navohisini chopqali chopqunchi oyirduk. Muxoliflarkim, Andijong'a borurlar, kscha bila xandaqqa kirib fasilg'a shotu chog'da qo'rg'ondag'ilar tuyarlar. Hech ish qilolmay yondilar. Bizing chopkunchi ham borib O'zgand navohisinikim chopar, oncha nima iliklariga tushmay yonib keldilar.

O'sh qo'rg'onlaridin Mozu qo'rg'onidakim, ul orada rustliq bila mashhur qo'rg'ondur. Tanbal inisi Xalilni ikki yuz-ikki yuz ellik kishi bila qo'yub, ul qo'rg'onni berkitib edi, yonib kelib Mozu qo'rg'onig'a urush solib zo'r kelturduk. Mozu qo'rg'oni xeyli rust qo'rg'ondur, shimol sarikim, soydur, xeyli baland voqe bo'lubtur. Agar soydin o'q otsalar shoyadkim, fasilg'a yetgay. Obduzdi ushbu tarafda voqe bo'lubtur. Qo'rg'ondin quyig'a boqa ko'chadek ikki tarafdin fasil qo'porib kelturub suvg'a yetkurubturlar. Pushta taraflari xandaqtur. Soyg'a yovuq uchun soy toshlaridin uluq-uluq qozondek toshlar qo'rg'ong'a chiqarib edilar. Ul miqdor ulug' toshlarkim, Mozu qo'rg'onida ottilar, ushmuncha qo'rgon urushi bo'lub hech qo'rg'ondin mundoq toshlar otmadilar. Abdulquddus ko'hbur Kattabekning og'asi fasil tubig'a chiqib edi, fasilidin andoq tosh urdilarkim, hech yeri yerga tegmay durust muallaq oshib: o'shandoq baland yerdin qo'rg'onning xokrezining tubigacha yumalana-yumalana keldi, vale hech bo'shmadi. O'shul zamon — o'qotlanib yurudi. Dutahi obduzdida Yor Ali Bilolning boshig'a bir zarb tosh urdilar, boshini uchurdilar. Qalin kishi tosh bila zoe' bo'ldi. Sabohikim, urush solildi, choshtgohdin burunroq obduzd olildi. Axshomg'acha urush edi. Obduzdkim olildi, bo'ldura olmay tonglasig'a amon tilab chiqtilar. Tanbalning inisi Xalil boshliq yetmish-sekson-yuz kishini band qilib Andijong'a yiborildikim, ehtiyot bila saxlag'aylar. Bizing ham beklarimiz va ichkilarimiz va o'bdon kishilarimiz alarning bandig'a tushub edi. Bu ish tavre voqe bo'ldi.

Mozuni olib kelib O'shning kentlaridin O'nju To'ba degan kentta tushuldi. Ul tarafdin Tanbal Andijondin yonib Raboti Sarhang o'rchini kentlaridin Obi Xon degan yerga tushti. Bu ikki cherkning orasi bir yig'och yo'l bo'lg'ay edi. Bu fursatta Qanbar Ali behuzurluq jihatidin O'shqa bordi. Bir oy — qirq kungacha o'lturuldi, urush bo'lmadi. Vale har kunda bizning oshliqchi va alarning oshliqchisi otqulashurlar edi. Bu muddatta kechalar o'rdu girdini mahkam ehtiyot qililur edi. Xandaq qozilur edi. Xandaq bo'lmag'on yerda shox tutulur edi. Bo'lg'on sipohi tamom yarog'lanib, xandaq yoqasig'a chiqarlar edi. Bovujudi muncha ehtiyot har uch-to'rt kunda kecha bila cherikda bir g'avgo va suron chiqar edi. Bir kun oshliqchining ilayiga Sayidibek tag'oyi borib edi, g'aninning kishisi zo'rroq kelib, bayakbor urush asnosida Sayidibekni oldilar.

Ushbu yil, Xisravshoh Balx ustig'a cherik borur xayoli bila Boysung'ur mirzoni tilab, Qunduzg'a kelturub, Balx ustiga otlandi. Uyoqcha yetgan chog'da Xisravshoh badbaxt kofiri ne'mat saltanat dag'dag'asi bilakim, saltanat andog' nokas, behunarlariga ne nav' yetgay! Ne asl, ne nasab, ne hunar, ne, asab, ne tadbir, ne shujoat, ne insof, ne adolat! Boysung'ur mirzoni beklari bila tutub, Boysung'ur mirzog'a kerish solib, muharram oyining o'ni edikim, mundoq xushtab' va purfazilat va hasab na nasab bila orosta is, shohzodani shahid qildi. Beklari va ichkilaridin ham bir nechaii o'lturdi.

Valodat va nasabi: valodati sekkiz yuz sekson ikkida, Hisor viloyatida edi. Sulton Mahmud mirzoning ikkinchi o'g'lidur, Sulton Mas'ud mirzodin kichik, Sulton Ali mirzo va Sulton Husayn va Sulton Vays mirzokim, Xonmirzo bila mashhurdur, ulug', onasi Pashshabegim edi.

Shakl va shamoyili: ulug' ko'zluk, qo'ba yuzluk, o'rta bo'yliq, turkman chehralik, malohatliq yigit edi.

Axloq va atvor: Adolatpesha va odmi va xushtab' va fazilatliq podshohzuda edi. Ustodi Sayid Mahmud shiiy ekandur. Bu jihattin Boysung'ur mirzo ham mat'un edi. So'ngra dedilarkim, Samarqandta ul yamon aqidadin yonib, pok e'tiqod bo'lubtur. Xeyli chog'irg'a xirsi bor edi. Chog'ar ichmas mahalda namoz o'tar edi. Saxovati va baxshishi e'tiqod bila edi. Nasx-taliq xatini xeyli xo'b bitir edi. Naqqoshlikda ham iligi yomon emas edi. She'ri ham tavre aytur edi. «Odiliy» taxallus qilur edi., She'ri devon tartib qilg'uncha bo'lmaydur edi. Bu matla' aningdurkim:

Soyavor az notavony jo-bajo meo'ftam,

Gar nagiram ro'i devore zi po meo'ftam^[21].

Samarqandta Boysung'ur mirzoning g'azallari oncha shoe'durkim, kam uy bo'lg'ay edikim, mirzoning ash'ori ul uyda bo'lmag'ay edi.

Masoflari: ikki masof urushti. Bir qatla Sulton Mahmud xon bila. Avval taxtg'a o'lturg'onida Sulton Mahmudxon Sulton Junayd barlos va ba'zining ig'vo va angizi jihatidin Samarqand olmoq doiyasi bila cherik tortib, Oqko'taldin o'tub, Raboti Sug'd va Kanboy navohisig'a keldi. Boysung'ur mirzo Samarqanddin chiqti. Kanboyda urushub, yaxshi bosti. Uch-to'rt ming mo'g'ulning bo'ynig'a urdurd. Haydar ko'kaltoshkim, xonning hall va aqdi edi, bu urushda o'ldi.

Yana bir martaba Buxoroda Sulton Ali mirzo bila urushub mag'lub bo'ldi.

Viloyoti: otasi Sulton Mahmud mirzo Buxoroni berib edi. Otasidin so'ng otasining beklari yig'ilib, ittifoq bila Samarqandta podshoh qildilar. Buxoro ham necha mahalg'acha muning devonig'a doxil edi. Tarxonlar yog'iyilig'idin so'ng aning tasarrufidin chiqti.. Men Samarqandni olg'onda Xisravshohqa tortar bordi. Xisravshoh Hisorni olib berdi.

Andin hech avlod qolmadi. Xisravshohqa kelgan mahalda obog'asi Sulton Xalil mirzoning qizini oldi. O'zga xotun va g'umasi yo'q edi. Andoq istiqbol bila saltanat qilmadikim, bir kishini o'z elidin ulg'aytib mu'tabar bek qilmish bo'lg'ay. Beklari ota-obog'asining — o'q beklari edi.

Boysung'ur mirzoning voqeasidin so'ng Sulton Ahmad qorovul Quchbekning otasi, og'a-inisi va ko'ch va mutaalliqarlari bila Qorategin viloyatidin chiqib, bizni deb keldi. Qanbar Alikim, O'shda behuzur edi, behuzurluqdin qo'pub, ul ham keldi. Mundoq mahalda g'ayb ko'magi Sulton Ahmad qorovul jamoati bila kelib, qotilg'onni shugun tutub, sabohi-o'q g'anim ustiga yasab yuruduk. Obi Xonda turush bermay, yurtidin ko'chti. Ba'zi chodir va gilem va partoldek nimalari cherik eliga tushdi. Kelib aning yurtig'a tushtuk. Ushbu axshomi Tanbal Jahongirni olib, o'ng yonimi dash evrulub, Xo'bon degan keitgakim, Andijon sari yonimizda bizdin uch yig'och bo'lg'ay edi, kelib kirdi. Ertasiga biz ham burong'or, juvong'or, g'ul, hirovulni tartib qilib, kejim kiyib, yarog'lanib, yasol yasab, to'ra ko'targan yayoqlarni olimizg'a solib, g'anim ustiga yuruduk. Bizning burong'or Ali Do'st tag'oyi edi, tavobei bila. Juvong'or Ibrohim soru va Vays Log'ariy, Seydiy Qaro, Muhammad Ali Mubashshir, Xoja Kalonbekning og'asi Kichikbek, yana ba'zi ichkilar: Sulton Ahmad qorovulni va Kuchbekni og'a-inilari bila juvong'org'a bitildi, Qosimbek g'ulda mening qoshimda edi. Irovul Qanbar Ali va yana ba'zi ichkilar edi.

Xo'bonning sharqi-janub tarafidin Saqo otliq kentdakim, Xo'bondin bir shar'iy bo'lg'ay, yetishib edukkim, g'anim kishisi Xo'bon kentidin yasab chiqti. Biz ham ildamroq — o'qyuruduk: hazm va ehtiyotni mar'i tutub, to'ra va siyoqkim, tartib qililib edi, muqobala bo'lur mahalda keyin — o'q qoldilar. Tengri inoyati bila alarg'a hech, ehtiyoj bo'lmadi. Yetgan bila burunroq bizning juvong'or kishisi aning burong'ori bila ilik olishti. Xoja Kalonning og'asi

Kichikbek anda yaxshi chopqullashti. Muhammad Ali Mubashshir ham. Kichikbektin so'ngra chopqullashti. Ushmuncha bila tob keltura olmay, yog'iy qochti. Burong'or bila irovulga pesho-pesh urush yetmadi. Qalin yigitlarni kelturdilar. Bo'yunlarig'a buyurdikim, urdilar. Bizning beklar Qosimbek va Ali Do'stbek ko'pragi Ali Do'st hazm va sardorlig'ini rioyat qilib, qovg'unchini yiroq yiborgali maslahat ko'rmadilar. Bu jihattin qalin kishisi ilikka tushmadi.

Xo'bon kentiga — o'q tushtuk. Mening avval masof urushi urush-qonim ushbu edi. Tengri taolo o'z fazl va karami bila fath va zafar ro'zi qildi. Shugun tuttuk.

Tonglasig'a-o'q otamning onasi mening ulug' onam Shoh Sulton begim Andijondin keldi. Bu xayol bilakim, Jahongir agar ilikka tushgan bo'lsa, darxost qilg'ay. Cho'n qish yovuqlashib edi, yozida oshliq-to'luk qolmaydur edi, O'zgand ustiga borurni maslahat ko'rmay, Andijong'a murojaat qilindi. Necha kundan so'ng kengashib, so'zni munga qaror berildikim, Andijonda qishlamoqdin g'anim kishisiga hech zarar va osibi yetmas, balki o'g'urluq va qazoqliq bila kuchlanmagining ehtimoli bordur. Bir yerda qishlamoq kerakkim, cherik eli oshliqsizliqdan ojiz bo'lmag'ay va g'anim kishisiga ham qabal yo'sunluq ojizlig'i bo'lg'ay. Bu maslahat uchun Rabotak o'rchinidakim, bu Rabotak o'rchinini ikki suv orasi ham derlar, Armiyon va No'shob navohisida qishlamoq xayoli bila Andijondin ko'chub, mazkur bo'lgon kentlarning navohisig'a kelib qishloq solduk.

Bu navohi yaxshi ovloq yerlar bo'lur. Ilamish daryosining yaqinidagi qalin changallarda bug'u, maral va to'nquz ko'p bo'lur. Ushoq-ushoq changallarida qirg'ovul va tovushqon qalin bo'lur. Pushtasida tulkusi bisyor bo'lur, darkamin bo'lur, tulkusi o'zga yerning tulkusiga boqa yuguruk bo'lur. Bu qishlokda ekanda har ikki-uch kunda ovig'a otlanur edim. Ulug' changallarni o'rtab, bug'u-maral ovlar eduk. Ushoq changallariga charga solib, qirg'ovulg'a qush solib kezlar eduk. Qirg'ovullari behad semiz bo'lur.

To ul qishloqta eduk, qirg'ovul eti farovon edi. Ushbu qishloqta ekanda Xudoyberdi tug'chikim, rioyat qilib bek qilib edim, ikki-uch qatla tushub, Tanbalning qazog'ini bosib, boshlar kesib kelturdi. Andijon va O'sh navoqisidin ham qazoq yigitlar ayyorliq bila tinmay borib, ilqilarin surub, kishilarni o'lturub bisyor ojiz qildilar. Agar ul qishni o'shul qishloqta o'tkarilsa edi, ko'proq ehtimoli bu edikim, yozg'acha urushsiz-o'q buzulg'aylar edi. Ushmundoq g'animni zabun va ojiz qilg'on mahalda Qanbar Ali viloyatig'a bormoqqa ijozat tiladi. Har necha bu hisoblarni xotir nishon qilib, man' Qilildi, ko'prak jahl qildi. Ajab yengil va betaammul mardak edi. Zarurat bo'ldi, viloyatig'a ijozat berildi. Burun viloyati Xo'jand edi. Bu navbat Andijonni olg'onda Isfara va Kandibodomni ham anga berildi. Bizning beklar orasida qalin viloyatliq va ko'p navkarlik Qanbar Ali edi. Hech kimning navkari va viloyati oncha emas edi. Qirq-ellik kun ul qishloqta eduk. Qanbar Alining taqribi bila ba'zi cherik eliga ham ruxsat berildi.

O'zumiz ham Andijong'a kelduk. Bu muddattakim qishloqta va Andijonda eduk, Tanbalning kishisi tinmay xon qoshig'a, Toshkandga borur edi va kelur edi. Ahmadbekkim, xonning o'g'li Sulton Muhammadning bek atkasi va xonning ulug' rioyat qilg'on begi edi, Tanbalning tuqqan obog'asi edi, Bek Telbakim, xonning eshikog'asi edi, Tanbalning tuqqon og'asi edi, bora-kela xonni barin qildilarkim, Tanbalg'a ko'mak yiborg'ay, ko'makdin burunroq Bek Telbakim, to tug'ub edi, Mo'g'ulistonda edi, mo'g'ul orasida ulg'ayib edi, viloyatqa kirmaydur edi, viloyat podshohlarig'a xizmat qilmaydur edi, xonlarg'a-o'q xizmat qilib edi, ko'ch va ahlu ayolini Toshkandta qo'yub, o'zi kelib inisi Tanbalg'a qo'shuldi.

Bu fursatta ajab hodisa dast berdi. Qosim Ajabnikim, Axsida oriyati qo'yulub edi, oz-og'loq qazoq keyinicha chiqib, qavlab Bichrota bila Xo'jand suyidin o'tarda Tanbalning qalin kishisiga uchrab, ilikka tushti. Tanbal chun cherikimizning tarqog'on xabarini topti va og'asi Bek Telba xon bila so'zlashib kelib edi, ko'mak kelmakka mutaayyin mutayaqqin edi. O'zgandtin otlanib, Ikki suv orasig'a keldi. Ushbu asnoda Kosondin tahqiq xabar keldikim, xon Tanbalning ko'magiga o'g'li Sulton Muhammad Xoiikanikim, Sultonimg'a mashhur edi, Ahmadbek bila tayin qilib, besh-olti ming cherik qo'shubtur. Archakent yo'li bila oshib kelib, Kosonpi qabadilar. Biz dag'i yirokdag'i kishimizg'a boqmay, hozir kishimiz bila betavaqquf qishiing zarb sovug'ida tengriga tavakkul qilib, Andijondin Bandi Solor yo'li bila Sultonim bila Ahmadbekiing ustiga otlanduk. Kechasi hech yerda turmay, tu.n qotib sabohi Axsiga tushtuk. Ul axshom mahkam qattiq sovuq edi. Andoqkim, ba'zining ilik-oyog'in sovuq oldi. Ko'p kshnining quloqlari olmadek-olmadek qabarchug'lanib edi. Axsida tavaqquf qilmay, Qosim Ajabning o'runig'a Yorak tag'oyini ham oriyati qo'yub, Koson ustiga o'ttuk, Kosong'a bir shar'i qolg'onda xabar keldikim, Ahmadbsk

xabar topib, Sultonim bila buzulg'on yo'sunluq ildam yondi.

Tanbal bizning otlang'onimizni bilib, og'asig'a ko'mak ilg'ab keladur ekandur. Kun ikki namoz orasi bo'lg'ay edikim, Tanbalning qarosi Navkand soridin paydo bo'ldi. Og'asining mundoq yengil kelganidin va bizning mundoq ildam yetkanimizdin dong va mutahayyir bo'lub tura qoldi. Biz dedukkim, xudoy muni mundoq kelturdi, otining bo'yni qotib kelibtur, yurub ilik qo'shg'ondin keyin tengri rost keltirsa birisi chiqmas, Vays Log'ariy va yana ba'zilar dedilarkim, kun kech bo'lubtur, bu kun bo'lmasa tongla qayong'a borg'usidur. Saboh har qanda bo'lsa, uchratubiz, deb filhol ilik qo'shmoqni saloh ko'rmaydilar. Ushmundoq qopuda kelgan g'anim hech nav' mutazarrir bo'lmay ajrashti. Masal borkim, «Qonudag'ini qopmasa, qarig'uncha qayg'urur».

Bayt:

Korhoro ba vaqt boyad just,
Kori be vaqt sust boshad, sust^[22].

Tonglag'acha fursatni g'animat tutub, kechasiga hech yerda tushmay borib, Arxiyon qo'rg'onig'a kirdilar. Ertasiga g'aninimning ustiga yurub, topmay, so'ngicha kelib, Arxiyon qo'rg'onini yovuq qabamoqning salohin topmay, bir shar'isida G'aznai Namangonga tushuldy. O'ttuz-qirq kun biz bu yurtta eduk. Tanbal Arxiyon qo'rg'onida edi. Oz-oz kishi beridin borib, naridin kelib, ora yo'lda, otqulashib yonar edi. Bir kecha shabixun keldilar. O'rduning tashqarisidin bir pora o'q qo'yub yondilar. O'rdu girdini xandaq qilib, shox tutub, ehtiyotlar qililib edi, hech ish qila olmadilar. Ushbu yurtta ekanda Qanbar Ali ikki-uch qatla yamonlab viloyatig'a bormoqchi bo'ldi. Bir qatla xud otlaiib tebrab edi, ba'zi beklarni yiborib tashvishlar bila yondurduk.

Bu asnoda Sayid Yusuf Majamiy Sulton Ahmad Tanbalg'a kishi yiborib, anga boqti. Andijbn ko'hnoyalaridin Uyg'ur Majam derlar, ikki ko'hpoyadur. Sayid Yusuf Majam aning ulug'i edi, so'ngalar eshikda tanimoni bo'lub edi. Ishi ulug'luqtin o'tub edi. Beklik dag'dag'a va da'vosi bor edi. Agarchi hech kim bek kilmaydur edi, ajab munofiq va beposhna mardak edi. Men ushbu navbat Andijonni olg'ondin ushbu tarihqacha shoyadkim, ikki-uch qatla manga kirib Tanbalg'a yog'iqti ekii. Yana ikki-uch qatla Taibalg'a kirib manga yog'iqti ekin. Oxir yog'iy bo'lg'oni ushbu edi. Aning bila el va ulus va aymoq xeyli bor edi. Tanbalg'a qo'shulmasun, deb oralay otlanduk. Ora qo'nub, Peshxoron navohisig'a keldik. Peshxoron qo'rg'onig'a Tanbalning kishisi kelib kirgan ekandur. Bizning ilg'or beklari Ali Darveshbek va Kuchbek og'a-inisi bila Peshxoron eshigiga borib yaxshilar chopqulashtilar. Quchbek og'a-inisi bila yaxshilar bordilar. Ilklari aksari ishga tegdi.

Peshxoronning bir shar'isida bir balandi ustida tushtuk. Tanbal Jahongirni olib Peshxoron qo'rg'onini orqay tushti. Uch-to'rt kundan so'nt bizing muxolif beklarkim, Ali Do'st va Qanbar Ali Sallox tavobe' va lavohiqi bila bo'lg'aylar, yarash so'zini orag'a sola kirishtilar. Mening va mening davlatxohlarimning bu yarashdin aslo ilm va xabarlarini yo'q edi va bizlar bu suratqa aslo rizo bermas erduk. Chun ikki ulug' bek bu ikki mardak edi, agar bularning so'ziga quloq solmay sulh bo'lmasa, o'zga ehtimollari ham bor edi. Zarurat bo'ldi, bu yo'sun-luq sulh bo'ldikim, Xo'jand suvinig Axxi tarafi viloyatlar Jahongir mirzog'a taalluq bo'lg'ay, Andijon tarafi viloyatlar manga taalluq bo'lg'ay. O'zgandi ham ko'chlarini chiqorg'ondin so'ng bizing devonga qo'yg'aylar. Viloyatlar qaror tong'ondin so'ng men va Jaxongir mirzo ittifoq qilib, Samarqand ustiga yurgaybiz. Samarqand taxti muyassar va musaxxar bo'lgoch, Andijoshsh Jahongir mirzog'a berylgay. So'zni munga qaror berildi.

Jahongir mirzo va Tanbal tonglasig'a kelib, rajab oyining avoxirida mulozamat qildilar. Ushbu muqarrar bo'lg'oi yo'sunluq ahd va gaartlar bo'ldi. Jahongir mirzog'a Axxi sari ruxsat berib o'zum Aidijong'a murojaat qildim, Andijong'a kelgach, Tanbalning inisi Xalil va jam'ikim, bandta edilar, banddin chiqarib, xil'atlar kiydurub ruxsat berildi. Alar dag'i banddag'i beklarni va ichkilarnikim, Tag'oyi bek va Muhammad Do'st va Mnrshoh qavchii va Sayidiybek va Qosim Ajab va Mir Vays va Mirim devon boshlig'lar bo'lg'ay, bandtin chiqarib yibordilar.

Andijong'a kelgandin so'ng Ali Do'stning atvori tamom o'zgacha bo'ldi. Meining bila qazoqliqlarda va mehnatlarda bo'lg'on kshnilar bila yamon maosh qila kirishti. Avval Xalifag'a ruxsat berdi. Andin so'ng Ibrohim Soruni va Vays Log'ariyni begunoh va bejihat tutturub, talatib viloyatlaridin ayirib ruxsat berdi. Qosimbek bila chirmashib yurar edi. Zohirda muni sanad qildikim, Xalifa va Ibrohim Xoja qozining havodorlaridur. Meidin intiqom olg'urlaridur. O'g'li Muhammad Do'st xud podshohona bunyodlar qo'ydi. Suhbat va shilon va devon va dastgoh borchani salotin dasturi bila boshlaydi. Bu otaliq o'g'ulluq Tanbalg'a orqalanib, mundoq harakatlar bunyod qildilar.

Menda ham oncha ixtiyor va iqtidor qolmadikim,. bu nav' noma'qul harakatlardii bularni man' qila olg'aymen. Ne jihatdinkim, Tanbaldek dushman muning orqa va himoyati, har se ko'pgullari tilar edi, andoq qilurlar edi. Ajab nozuk mahalli edi. Hech nima deb bo'lmas edi. Bu otaliq, o'g'ulluqtin ul muddatda g'alaba xorliqlar tortildi.

Sulton Ahmad mirzoning Oysha Sultonbegim otliq qizinikim, ota obog'a tirik ekanda manga qalinliq qilib edilar, Xo'jandta kelib edi, sha'bon oyida oldim. Avval olg'onda agarchi mehrim yamon emas edi, vale avvali kadxudolik edi, hayo va qijob jihatidii har o'n, o'n besh, yigirma kunda bir navbat borur edim. So'ngralar xud ul mehr ham qolmadi, vale hijob qanuz ko'prak bo'ldi, bir oyda va qirq kunda onam xonim muhassilliqlar bila sura-sura, tashvishlar bila yiborur edi...

Ushbu yil Sulton Ali mirzo bila Muhammad Mazid tarxonning orasida muxolafat tushti. Sababi bu edikim, tarxoniylar asru ko'p e'tibor va ixtiyor bo'lub edilar. Buxoroni darbast Boqi olib edi. Buxoro sarkoridin donge kishig'a bermas edi. Muhammad Mazid tarxon ham Samarqandta sohib ixtiyor tamom viloyatni o'g'lonlarig'a va tavobe va lavohiqig'a olib edi. Shahrdin har nima rotibakim, tayin qilib edilar, andin o'zga bir fulus hech mamardin Sulton Ali mirzog'a tegmas edi. Sulton Ali mirzo ulug' yigit bo'lub edi. Bularning mundoq maoshiga necha tahammul qilsun? Bir necha ichkilari bila Muhammad Mazid tarxonning qasdi maqomida bo'ldi. Muhammad Mazid tarxon tuyub, navkar-savdari, tavobe va lavohiqi bila yana aning bila bor kishi bori beklar bila, misli: Sulton Husayn arg'un, Pir Ahmad arg'un Xoja Husayn, Uzun Hasanning inisi Qaro barlos, Solih Muhammad, yana ba'zi beklar va yigitlar bipa shahrdin chiqdi.

Ul fursatlarda xon mirzog'a xon Muhammad Husayn do'g'latni va Ahmadbekni va yapa qalin mo'g'ul beklarini qo'shub Samarqand ustiga tayip qilib edi. Hofizbek do'ldoy va o'g'li Tohirbek xud xon mirzoning bek atkasi edilar. Hasan nabira va Hindubek va ba'zi yigitlar Hofizbek va Tohirbek muosabati jihatidin Sulton Ali mirzodin qochib, Mirzo xon qoshig'a borib edilar. Muhammad Mazid tarxon kishilar yiborib, Xon mirzom va mo'g'ul cherikini tilab, Shovdor navohisida Kelib, Mirzo xonni ko'rub, mo'g'ul beklari bila muloqot qildi.

Mo'g'ul beklarining Muhammad Mazid beklar bila yaxshig'ina ixtiloti chiqmadi. Balki Muhammad Mazid tarxonni tutar xayol ham qilg'ondurlar. Bu beklar anglab mo'g'ul cherikidnn bir bahona bila ayrildilar. Bular ayrilg'och mo'g'ul cheriki ham tura olmadi, yonib Yor yayloq tushganda, Sulton Ali mirzo oz kishi bilan Samarqanddin ilg'ob Xon mirzo bila mo'g'ul cheriki ustiga yetar, urusha ham olmaslar, buzulub qocharlar. Oxir chog'da Sulton Ali mirzoping bir yaxshig'ina ipti bu bo'ldikim, Muqammad Mazid tarxon va alar bu mirzoldarin ma'yus bo'lub, mo'g'ul Abdulvahnobnikim, mundin burnaroq ham mening qopshmda bor edi, Andijon qabalida ham Xoja qozi bila yaxshi yakjihatliqlar qilib, jonlar tortib edi, manga yiborib meni tilabdurlar. Biz xud karobi bu muomala eduk.

Ushbu maslahat uchun sulh qilib, Samarqand ustiga yurumakka jozim eduk. Filhol Mir Mo'g'ulni Axsig'a Jahongir mirzo qoshig'a buljor bila yiborib, Samarqand ustiga otlanmoq bo'lduk. Zulqa'da oyida Samarqand ustiga cherik otlanib, ora ikki qo'nub, Qubog'a kelib tushtuk. Namoz digar xabar keldikim, Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalil kelib O'sh qo'rg'onini o'g'urlab olibdur. Tafsili budurkim, sulh bo'lgonda Tanbalning inisi Xalil boshliq bandilarni qo'yulub edi. Nechukkim mazkur bo'ldi. Tanbal Xalilni O'zg'andagi ko'ch va uruqini chiqormoq uchun yiborib edi, ko'ch chiqormoq bahonasi bila borib, O'zgandga kirib, bu kun chiqay, tongla chiqay deb xiyal qilib, chiqmaydur edi. Biz cherik otlang'oida fursat topib, O'sh xoli qolg'onda kecha bila kelib, O'sh qo'rg'onini o'g'urlab olibtur.

Bu xabar bizga kelgach, turmoqning va yana bular bila chirmashmoqning maslahatini necha jihatdin topmay, Samarqand sari-o'q mutavajjih bo'lduk. Bir bukim, bizning sipohiy otog'liq tamom cherik yarog'ini qilmoq uchun uyluk uyiga har sarig'a tarqab edi. Sulhqa e'timod qilib, bularning bu makr va g'adridin bexabar va g'ofil eduk. Yana bir bukim, Ali Do'st va Qanbar Alidek ulug' beklarimizdin necha navbat harakatlar zohir bo'ldikim, alarg'a e'timod qolmadi, nechukkim, mazkur bo'ldi. Yaia bir bukim, Muhammad Mazid tarxon boshlig' jami' Samarqand beklari meni tilay Mir Mo'g'ulni yiborib edilar. Samarqanddek poytaxt turg'uncha, ne kiroyi ul qilg'aykim, Andijondek yer uchun kishi avqot zoe' qilg'ay.

Qubodin Marg'inong'a kelildi. Quchbekning otasi Sulton Ahmadbekka Marg'inonni berilib edi. Aloyiq va avoyiq jihatidip mening bila ergasha olmay Marg'inonda qoldi. O'g'li Quchbek bir-ikki og'a-inisi bila mening bila bordilar. Ispara yo'lig'a mutavajjih bo'lduk. Isparaning tavobii Mahan otliq kentga kelib tushtuk. Ittifoqoti hasanadin Qosim yana bek jamoati bila, Ali Do'st jamoati bila Sayid Qosim yana bir pora qalin yigitlar bila ushbu axshom Mahanda

ekanda buljor qilg'ondek borchalar kelib qotildilar. Andin o'tlanib dashti Xasbon bilan yurub, Cho'non ko'prugidin o'tub, O'ratena keldim. Qanbar Ali o'z viloyati Xo'jandtin Tanbalg'a e'timod qilib cherik maslahatini so'zlasha Axsiga qelur. Bu voqea bo'lg'och, Tanbal ani band qilib olib viloyatlarining ustiga yurur. Ul bir turki masal bordurkim, «Inonmag'il do'stungg'a, somon tiqar po'stungg'a». Yo'lda keladurgonda yayoq qochib yuz tashvishlar bilan O'ratepaga keldi. O'ratepada ekaida xabar keldikim, Shayboniyxon qal'ai Dabusida Boqi tarxonni bosib, Buxoro ustiga boribtur, O'ratepadin Bo'rka yayloqi yo'li bilan Sangzorg'a kelduk. Sangzor dorug'asi qo'rg'onni berdi. Qanbar Ali chun tutturub, oldurub kelib edi, ani Sangzorda ko'yub o'ttuk. Kelib Xon yurtig'a tushganda Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari kelib mulozamat qildilar. Samarqand tasxirining kayfiyatini bular bilan mashvarat qilildi. Dedilarkim, Xoja Yahyo ham podshohning hohonidir. Agar Xoja barin bo'lsa, Samarqand bejangu jidol osonliq bilan muyassar bo'lur. Bu jihattin necha navbat Xoja Yahyog'a kishilar yiborib so'zlashildi. Xoja Yahyo bizni Samarqandg'a kiyurmakni jazm aytib yibormadi, vale ma'yus bo'lgudek so'z ham aytmedi. Xon yurtidin ko'chub, Darg'am yoqasig'a kelduk. Darg'am yoqasidin Xoja Yahyog'a Xoja Muhammad Ali kitobdorni yiborildi. Xabar kelturdikim, kelsunlar, shahrni berurbiz. Darg'amin kechga yovuq o'tlanib, shahrg'a mutavajjih bo'lduk.

Sulton Mahmud do'ldoy Sulton Muhammad do'ldoyning otasi yurttin-o'q qochib borib, bu ittifoqdin alarni xabardor qilibtur, chun xabar toptilar, avval qilg'on xayol muyassar bo'lmadi, yonib Darg'am yoqasig'a tushtuk. Ibrohim soruyi minglig'kim, mening bir yaxshi rioyat qilg'on begim edi, Ali Do'st tutturub qovlatib edi, men Yor yayloqqa kelgan fursatda Sayid Yusufbekning ulug' o'g'li Muhammad Yusuf bilan kelib mulozamat qildi. Bizning boyiri beklarimiz va ichkilarimizkim, Ali Do'stning ziddi edilar, bularning ba'zisini qovlab, ba'zisini talab, ba'zisini tutturub edi, biror-biror yig'ilib keldilar.

Ali Do'st zaif bo'lur edi. Ne uchunkim, Taibalni orqalanib manga va mening davlatxoqlarimg'a jafo va azoblar qilur edi. Mening ham tab'im bu mardak bilan yamon edi, ham infioldin va ham tavahhumdin tura olmadi, ruxsat tiladi. Men dag'i minnat tuttum, ruxsat berdim. Ali Do'st va Muhammad Do'st o'shul ruxsat olg'on bilan Tanbal qoshig'a bordilar. Tanbalg'a muqarrab bo'lub, g'alaba yog'iyliqlar va yamonliqlar bu otaliq, o'g'ulluqtin zuhrga keldi. Bir-ikki yildin so'ng Ali Do'stning iligiga qort chiqib o'ldi. Muhammad Do'st o'zbakka kirib edi. Filjumla yamon emas edi. Andin ham ko'rmamaklik qilib, qochib, Andijonning ko'h poyalarig'a borib, yog'iyliqlar va fitnalar angiz qildi. Oxir o'zbak iligiga tushti. Ko'zlarini ko'r qildilar: «Ko'zlarini tuz tutti»ning bu ma'nisi bor emish.

Bularg'a ruxsat bergandin so'ng G'uri barlosni bir necha yigitlar bilan xabar uchun Buxoro sari yiborilib edi. Xabar keldikim, Shayboniyxon Buxoroni olib, Samarqand ustiga mutavajjih bo'ldi. Ul navohida bo'lmoqni maslahat ko'rmay, Kesh sari azimat qilduk. Bu Samarqand beklarning aksar ko'chlari ham Keshda edi. Keshga kelgandin bir-ikki haftadin so'ng xabar keldikim, Sulton Ali mirzo Samarqandni Shayboniyxong'a berdi. Tafsihi budurkim. Sulton Ali mirzoning onasi Zuhra begi og'a bmlmasligidin va beaqlig'idin maxfiy Shayboniyxong'a kigy Sshborur, bu mazmun bilakim, Shayboniyxon ani olur bo'lsa, o'g'li Shayboniyxong'a Samarqandni bergay. Otasining viloyatini olg'ondin so'ng Sulton Ali mirzog'a bergay.

Bu ra'ydin Abu-Yusuf arg'unning xabari bor ekandur, balki bu ra'yni ko'rsatguchi o'shul g'addor ekandur.

Vaqoei sanai sitta va tis'a mia^[23]

Shayboniyxon ushbu xotunning va'dasi bilan kelib, Bog'i Maydong'a tushti. Tush vaqtida Sulton Ali mirzo bek, begotig'a, yigit-yalangiga, hech kimga xabar qilmay, hech kim bilan kengashmay, bir necha yovug'idag'i kichik-kirim bilan Chorraha darvozasidin Bog'i Maydong'a Shayboniyxon qoshig'a bordi. Shayboniyxon xeyli yaxshi ham ko'rmadi. Ko'rushgandin so'ng quyi yonda o'lturg'uzdi. Xoja Yahyo mirzoning chiqqonini xabar topib, iztirobda bo'ldi, hech chora topa olmay, Xoja ham chiqti, Shayboniyxon qo'pmay-o'q ko'rushti. Bir pora shikoyatomuz so'zlar aytti. Xoja Yahyo qo'pqonda Shayboniyxon ta'zim qilib ko'pti. Jon Ali Xoja Ali boyning o'g'li raboti Xojada edi. Mirzosining chiqq'on xabarini eshitib, ul ham Shayboniyxon qoshig'a keldi. Bu bedavlat xotun chun noqisi aql edi, erga tegar havosi bilan o'g'lining xonumonin barbod berdi. Shayboniyxon bir zarra parvo ham qilmadi, balki g'uma-gunchachicha ham ko'zga ilmadi.

Sulton Ali mirzo ham o'z ishiga hayron va chiqqonidin behad pushaymon edi. Ba'zi yovuqlari kayfiyatni anglab, mirzoni olib qochmoq xayol qildilar. Sulton Ali mirzo rozi bo'lmadi, chun ajal yetib edi, qutulmadi. Temur Sulton

bila tushar edi, to'rt-besh kundan so'ng Qo'lba o'langida o'lturdilar. Bu besh kunluk o'lar jon uchun yamon ot bila bordi. Xotun so'ziga kirib, o'zini neknomlar chargasidin chiqardi. Mundoq kishining vaqoeni mundin ortuq bitib bo'lmas. Bu yo'sunluq shane' harakatni mundin ortuq eshitib bo'lmas.

Sulton Ali mirzoni o'lturgandin so'ng Jon Alini ham mirzoni qoshig'a yibordi.

Xoja Yahyodin chun Shayboniyxon mutavahhim edi, ikki o'g'li Xoja Muhammad Zikriyo va Xoja Boqi bila Xuroson sari ruxsat berdi. Keyin bir necha o'zbak borib, hazrati Xojani iki yigit o'g'li bila Xoja Kordzan navohisida shahid qildilar. Shayboniyxonning so'zi bu ekandurkim, Xojaning ishi mendin emas edi, Qanbar biy va Ko'pak biy qildilar. Bu andin yamonroq masal borkim: «Uzrash batar az gunoh». Mundoq ishlarni beklar o'z boshi bila xonidin va podshohidin bevuquf qila boshlasa, bas xonlig'ig'a va nodshohlig'ig'a ne e'tibor?

Samarqandni o'zbak olg'och, Keshdin Hisor sari mutavajjih bo'lduk. Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari ko'ch va ahlu ayollari bila biziing bila tebradilar. Chag'oniynonning Chiltu o'langiga tushganda, Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari ayrilib borib, Xisravshohqa navkar bo'ldilar.

Biz shahar va viloyattin mahrum, borur turarimiz noma'lum. Bovujudikim, Xisravshoh ne mikdor bizning xonvodag'a hayflar o'tkarib edi, chora topolmay, zarurattii aning viloyatining ichi bila-o'q o'ttuk. Bir xayol qililib edikim, Qorategin va Alay bila o'tub, kichik xon dodamg'akim, Olachaxon bo'lg'ay borilg'ay, ul muyassar bo'lmadi. Kamrud bila yuqqori yurub, Sira toq dobonidin oshmoq bo'lduk. Navandok navohisig'a yetganda, Xisravshohning navkari bir to'qquz ot va bir to'qquz parcha kelturdi. Kamrud og'zig'a tushganda, Sherali cho'hra qochib Xisravshoh qoshig'a bordi. Tonglasig'a Qo'chbek ayrilib Hisor bordi. Kamrud darasig'a kirib yuqqori boqa yuruduk. Tangi va uchma yo'llarda tund va tez ko'tallarda qalin ot va teva qoldi. Uch-to'rt ora ko'nub, Sira toq ko'talig'a yettuk, ko'tal va ne nav' ko'tal, hargiz mundoq baland va tang ko'tal ko'rulgan emas, hech vaqt mundoq tangi va uchma yo'llar bila yurulgan emas. Ko'p tashvish va suubat bila muxotara tangi va uchmalardin o'tub, yuz ranj va mashaqqat bila muhliq baland va tang qo'tallardin oshib, Fon navohisig'a kelduk. Fon tog'larining orasida bir ulug' ko'l tushubdur, muhiti taxminan bir shar'iy bo'lg'oy, tavr ko'ledur, g'arobattin xoli emas.

Xabar topildikim, Ibrohim tarxon Sheroy qo'rg'onini berkitib o'lturubtur. Yor yayloq qo'rg'onlarida ham Qanbar Ali va Abulqosim ko'hburkim, Xoja Diydorda edi, o'zbak Samarqandni olg'onda Xoja Diydorda tura olmay, Yor yayloqqa kelib quyig'i qo'rg'onlarda edi, berkitib o'lturubturlar. Fonni o'ng qo'lda ko'yub Kashtud sari yuruduk. Fon maliki karam va saxovat va xizmatgorliq va insoniyat bila mashhur va ma'ruf edi, Sulton Mas'ud mirzo, Sulton Husayn mirzo Hisor ustiga kelganda, inisi Boysung'ur mirzog'a Samarqandg'a bu yo'l bila borib edi. Fon maliki yetmish-sekson ot peshkash qildi. O'zga xizmatkorliqlarni ushbu yusunluq qildi. Manga bir furudroq ot yiborib, o'zi ham kelmadi. Bizga yetganda saxovat bila mashhur bo'lg'on el xasis bo'lur, muruvvat bila mazkur bo'lg'on eling muruvvati unutular. Xisravshoh kim, saxovat va karam bila ma'ruf va mashhur edi. Badiuz zamo mirzog'a ne nav' xizmatkorliqlar qilg'oni mazkur bo'ldi.

Ina Boqi tarxong'a va o'zga beklarga asru ko'p insoniyat va baxshishlar ko'rsatti. Ikki navbat aning viloyatidin uburumiz voqe bo'ldi. Bizning abnoyi jinsimiz demayki, adno navkarimizga qilg'on insonnyatni bizga qilmadi, balki navkarimizcha bizni ko'zga ilmasi.

Bayt:

Kim ko'rubtur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshiliq?

Kimki ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshiliq.

Fondin o'tgach Kashdud qo'rg'onida o'zbak kishisi bor xayol qilib, Kashdud ustiga ilg'aduk. Kashdud qo'rg'oni xud buzuq ekandur. Bu muddatta anda kishi o'lturg'on emas ekandur. Andin o'tub Ko'hak suyining yoqasig'a kelib tushtuk, Yorining to'g'risidin Ko'hak suyidin ko'pruk bilan kechtuk. Qosimbek boshlig' beklarni yibo rildikim, Raboti Xoja qo'rg'onini o'g'urlab olg'aylar. Biz Yoridin o'tub Shunqorxona tog'idin oshib, Yor yayloqqa kelduk. Raboti Xojag'a borg'on beklar shotu qo'yar mahalda tutobturlar, yondurubturlar, ola olmay yoiib keldilar.

Qanbar Ali Sangzorda edi, kelib ko'rdi. Abulqosim ko'xbur va Ibrohim tarxon o'bdoi kishilarini mulozamatqa yiborib, qulluq va ixlos izhorini qildilar. Yor yayloq keitlaridin Asfidak ko'rg'onig'a kelduk.

Ul fursatta Shayboniyxon Xoja Diydor navohisida o'lturub edi. Uch-to'rt ming o'zbaki bor edi. Yana yerlik sipohiydin ham muncha chog'liq kishi yig'ilib edi. Samarqand dorug'alig'ini Jon-vafo mirzog'a berib edi. Besh-olti

yuz kishi bila Samarqand qo'rg'onining ichida edi. Hamza Sulton bila Mahdi sulton tavobe va lavohiqi bila Samarqandning yovug'ida Budana qo'rug'ida o'lturub edi.

Bizning kishimiz yaxshi va yamon ikki yuz qirq kishi edi. Bori beklar va yigit-yalang bila so'zlashib, so'zii munga qo'ydukkim, Shayboniyxon Samarqandni yaqinda olib, hanuz el anga va ul elga ko'ngul to'xtatmaydurlar, ushbu fursatta bir ish qila olsak xud qilg'aybiz. Agar Samarqand qo'rg'onini shotu qo'yub o'g'urluq bila olsak, Samarqand eli xud bizningdur. Ne chorasi bor? Agar bizga madad qilmasalar, o'zbek uchun xud urushmag'ularidur. Samarqandni iliklagandin so'ng har ne tengrining xosti bo'lsa ul bo'lg'usidur.

Bu qaror bila namozi peshindin so'ng Yor yayloqdin otlaiib, kecha tun qotib, yarim kecha Xon yurtig'a yettuk. Ul oxshom el xabardor bo'lubtur deb qo'rg'oniing yovug'ig'a kelmay, Xon yurtidin-o'q yonildi. Tong otib edikim, Raboti Xojadin quyiroq Ko'hak suyini kechib yana Yor yayloq kelduk. Bir kun Asfidak qo'rg'onida jami' mchiklar misli Do'st Nosir, Nuyon ko'kaltosh, Hon-quli Karimdod, Shayx Darvesh, Xisrav ko'kaltosh, Mirim Nosir bori hozir edilar, mening qoshimda o'lturub edilar. Har tarafdin so'z o'tar edi. Dedimkim: «Keling, aytingkim, tengri rost keltursa, Samarqandni qachon olg'aybiz?»—Ba'zi dedilarkim: «Yozg'a olg'aybiz», Ul mahal kech kuz edi. Ba'zi «bir oy-qirq kun», ba'zi «yigirma kun» dedilar. Nuyon ko'kaltosh dedikim: «O'n to'rt kunda olurbiz», Teigri rost kelturdi, rost o'n to'rt kunda-o'q Samarqandni olduk.

O'shul fursatta ajab tush ko'rdum. Tush ko'rarmankim, hazrati Xoja Ubaydullo kelmishlar, men istiqbollarig'a chiqmishmen, Xoja kelib o'lturdilar. Xojaning olig'a g'olibo betakallufroq dastorxon solmishlar. Bu jihattin hazrat xotirig'a nima kelmish. Mullo Bobo mening sari boqib ishorat qiladur. Men ham imo bilan dedimkim, mendin emastur. Dasturxon solg'uchi taqsir qilibtur. Xoja fahm qilib, bu uzr masmu' tushti. Qo'ptilar. Uzata chiqtim. Ushbu uyning dolonida o'ng qo'lumdin yo so'l qo'lumdin tutub andoq ko'tardilarkim, bir oyog'im yerdin qo'pti. Turkiy dedilarkim: «Shayx maslahat berdi». O'shul necha kunda-o'q Samarqandni oldim.

Bir-ikki kundan so'ng Asfidak qo'rg'onidin Vasmand qo'rg'onig'a kelildi. Bovujudikim, bir qatla Samarqand navohisig'a borib, tuydurub kelib eduk, yana tengriga tavakkul qilib, o'shul xayol bila Vasmandtin, namozi peshiidin so'ng Samarqand ustiga ilgaduk. Xoja Abulmakorim ham hamrox, edi. Yarim kecha xiyovonning Puli Mag'okig'a yetib, yetmish-sekson o'bdon yigitlarni ilgari ayirdukkim, G'ori Oshiqon to'g'risidin shotu qo'yub chiqib kelib, Firuza darvozasidag'ilarning ustiga yurub, darvozani iliklab bizga kishi yiborg'aylar.

Bu yigitlar borib G'ori Oshiqon to'g'risidin shotu qo'yub chiqibturlar. Hech kim tuymaydur. Andin Firuza darvozasig'a kelib Fozil tarxonkim ul bek tarxonlardin emas, Turkistoniylar savdogar tarxonlardin bo'lur. Shayboniyxong'a Turkistonda xizmat qilib, rioyat topib edi, ustiga yururlar. Fozil tarxonni bir necha iavkari bila chopqulab o'lturub, darvozaning qulfini boltu bila chopib, darvozani ochtilar.

Ushbu fursatta men yetgan bila-o'q Firuza darvozasidin kirdim. Abulqosim ko'xbur o'zi kelmaydur edi. Inisi Ahmad Qosimni o'tuz-qirqcha navkari bila yiborib edi. Ibrohim tarxonning kishisi xud yo'q edi. Shahrg'a kirib xonaqohda o'lturg'onda Ahmad tarxon otliq inisi bir necha navkari bila keldi. Shahr eli hanuz uyquda erdilar. Do'kondorlar do'konlaridin boqib tanib duo qilurlar edi. Andak fursattin so'ng shahr eli xabardor bo'ldilar. Bizning elga va shahr eliga g'arib bashoshat va nash'a edi. Telba itlardek o'zbeklarni ko'cha soillarda tosh va tayoq bila o'lturdilar. Taxminan to'rt-besh yuz o'zbekni ushbu dastur bila o'lturdilar erkin.

Shahr dorug'asi Jonvafo Xoja Ihyoning uylarida edi, qochib chiqib Shayboqhon qoshig'a bordi. Darvozadin kirib madrasa va xonaqoh sari-o'q yurudum. Kelib xonaqohning toqining ustida o'lturdum. Tong otquncha tush-tushdin suroy edi va g'avgo edi. Ba'zi xabardor bo'lg'on arbob va do'kondorlar kelib, nash'a va bagaoshatlar bila ko'rub, moqazari kelturub duolar qildilar.

Tong otqondin so'ng kabari keldikim, Ohanin darvozasida ikki darvozaning orasini o'zbeklar berkitib urushadurlar. Fil-hol otlanib Ohanin darvozasig'a mutavajjih bo'ldum. Mening bila o'n-o'n besh-yigirma kishi bo'lg'ay edi, el qallosh, yangi shahr ilikka tushubtur. Har kim kunjkolliqqa bir go'shada magag'ul. Men yetguncha Ohanin darvozasidin o'zbeklarni shahr eli urub chiqaribturlar. Shayboqxon bu xabarni topib, iztirob bila oftob chiqqanda yuz-yuz ellik kishi bila Ohanin darvozasig'a yetib keldi. G'arib qopuda kelib edi. Vale mening bila knshi ko'p oz edi, nechukkim, mazkur bo'ldi. Shayboqxon ko'rdikim, hech ish qila olmas, turmadi, bot-o'q yondi.

Andin yonib kelib, arkta Bo'stonsarog'a tushtim. Akobir va ashrof va shahr udug'lari meni keyaib ko'rub,

muborakbodlig'lar qildilar. Yuz qirq yilg'a yovuq Samarqand noytaxti bizning xonavodada edi. Qandag'i yot yog'iy, o'zbek kelib mutasarrif bo'lub edi. Ilikdin ketgan mulshi yana tengri berdi. G'orat va toroj topgan viloyat tasarrufumizg'a kirdi.

Sulton Husayn mirzo ham Hiriyni ushbu yo'sunluq g'ofilliqta olibtur. Vale ish bilur kishi olida ravshan va insofliq el qoshida mubayyandurkim, bu ish bnla ul ish orasida ko'p farq bordur. Avval bukim, Sulton Husayn mirzo ko'n ishlar ko'rgai, bisyor tajribalar kechurgan ulug' yoshliq podshoh edi. Ikkinchi bukim», g'aيمي Yodgor Muhammad Nosir mirzo edi, o'n yetti-o'n sekkiz yoshliq betajriba o'g'lon edi. Uchunchi bukim, g'aninning ichidin kayfiyot va holotni bilgan kishi Mir Ali miroxur mirzog'a kishilar yiborib, g'ofilliqta g'anin ustiga kelturdi. To'rtunchi bukim, g'anini qo'rg'onda emas edi. Bog'i Zog'onda edi. Sulton Husayn mirzo olg'on mahadda Yodgor Muhammad mirzo va tavobei andoq ichkulukka tushgan ekandurlarkim, ul kecha Yodgor Muhammed mirzoning eshigida uch kishi ekandur, alar ham mast. Beshinchi bukim, ul martaba g'ofilliqta-o'q keldi va oldi. Men Samarqand olg'bnda, o'n to'qquz yoshta edim. Ne ko'p ish ko'rub edim, ne tajriba bo'lub edi. Ikkinchi bukim, mening g'aيمim Shayboqxondek purtajriba va ko'p ish ko'rgan va ulug' yoshliq kishi edi. Uchunchi bukim, bizga Samarqanddin hech kishi kelmaydur edi. Agarchi shahr eli manga ko'ngulluk edi, vale Shayboqxonning qo'rqunchidin hech kishi bu xayolni qila olmas edi. To'rtunchi bukim, mening g'aninim qo'rg'onda edi, ham qo'rg'onni olildi, ham g'aninni qochurildi. Beshinchi bukim, bir martaba Samarqand qasdig'a kelib, g'animg'a tuydurub, ikkinchi martaba kelganda tengri rost kelturdi, Samarqand fath bo'ldi.

Bu degonlardin g'araz elga sangi kam urmoq emas, bayoni voqei bu edikim, mazkur bo'ldi. Bu bitilganlardin maqsud o'zini orttur-moq emas, rosti bu edikim, mastur bo'ldi, Bu fathda shuaro garixlar aytib edilar. Ul jumladin bir bayt xotirda qolibtur.

Bayt:

Boz gufto xirad ki tarixash

Fathi Bobur bahodur ast, bidon^[24].

Samarqand fathidin so'ng Shovdor va Sug'd va tumonot yovug'i qo'rg'onlar birar-birar maiga ruju' qila boshladilar. Ba'zi qo'rg'onlardin o'zbek dorug'alari tavahhum qilib, solib chiqtilar pa ba'zi qo'rg'onlar o'zbek kishisini qovlab bizga kirdilar. Ba'zi dorug'alarni tutub qo'rg'onlarni berkittilar. Ushbu fursatta Shayboqxonning va o'zbeklarining ko'ch va uruqlari Turkistondin keldilar. Shayboqxon Xoja Diydor va Aliobod navohisida edi. Qo'rg'onlarning mundoq kirganlarini va elning bu nav' rujuini ko'rub, o'lturg'on yeridin Buxoro sari ko'chti. Tengri inoyati bila Sug'd va Miyonkol qo'rg'onlari uch-to'rt oyda aksar bizga ruju' qildilar. Boqi tarxon ham fursat topib kelib, Qarshi qo'rg'onig'a kirdi. Xuzor va Qarshi ham o'zbek tasarrufidin chiqti. Qorako'lni ham Marvdin Abulmuhsin mirzoning kishisi kelib oldi. Ishimiz bisyor taraqqiy ustida bo'ldi.

Mening volidalarim va ko'ch va uruqlarim men Andijondin chiqq'andin so'ngra yuz tashvish va mashaqqatlar bila O'ratepa kelib edilar, kishi yiborib Samarqandg'a kelturduk. O'shul necha kunda Sulton Ahmad mirzoning qizi Oyisha Sulton begimdinkim, avval mening aqdi nikohimg'a kirgan bu edi, bir qiz, bo'ldi. Faxrunnisog'a mavsum bo'ldi. Mening to'ng'uch farzandim bu edi, ul tarixda men o'n to'qquz yoshta edim. O'shul bir oy qirq kunda-o'q tengri rahmatig'a bordi.

Samarqand fathidin so'ng karrot va marrot atrof va javonibdag'i havonin va salotin va umaro va sarhadnishinlarg'a istimdod va istionat uchun mutavotir va mutaoqib elchilar va tavochilar bordilar va keldilar. Ba'zi bovujudi tajribalar sahl inkorliq qildilar. Ba'zidinkim, nisbat bu tabaqag'a beadabliqlar va noxushluqlar voqe bo'lub edi, o'z tavahhumlaridin tag'oful qildilar. Ba'zilarkim, ko'mak yibordilar, mu'taddun-bih ko'mak emas edi. Nechukkim, har qaysi o'z yerida mazkur bo'lg'usidur.

Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turki bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha tafriqa va g'avg'o bo'ldi.

Shayboqxon Samarqandni olg'onda, Mullo Binoiyni mulozim qilib edi. Shayboqxon bila edi. Samarqand fathidin necha kundin so'ngra Samarqandg'a keldi. Qosimbek andin badgumon bo'lub, Shahrsabz sari ruxsat berdi. Necha kundin so'ng chun fazilatliq kishi edi, gunohe sodir bo'lmaydur edi, Samarqandg'a kelturduk. Doim qasida va g'azal o'tkarur edi. Navoda bir amal mening oting'a bog'lab o'tkardi. O'shul asnoda bir ruboiy aytib o'tkardi:

Ruboiy:

Ne g'alla maro k-azo' tavonam no'shid,

Ne muhmali g'alla to tavonam no'shid.

Onro ki na xo'rdanastu ne po'shidan,

Dar ilmu hunar kujo tavonad ko'shid^[25].

Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur edim. Vale g'azal tugatmaydur edim. Birgina turki ruboiy aytib yibordim.

Ruboiy:

Ishlar bori ko'ngulungdag'idek bo'lg'usidur,

In'omu vazifa bori buyrulg'usidur.

Ul g'allau muhmalki deb erding, berdim,

Muhmalg'a bo'yu g'alladin uy to'lg'usidur.

Mullo Binoiy bu ruboiyning so'ngg'i misraining qofiysini radif qilib, o'zga qofiya bila bir ruboiy aytib o'tkardi:

Mirzomki shohi bahru bar bo'lg'usidur,

Olamda hunar birla sar bo'lg'usidur.

Bir muhmal uchun muncha inoyat bo'ldi,

Musta'mal agar desam, nelar bo'lg'usidur?

Ul fursatta Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrsabzdin Samarqandg'a kelib edi. Dedikim, o'shul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi:

Ruboiy:

Bu javrki qildi davr so'rug'usidur,

Sultoni karam bu uzrni qo'lg'usidur.

To'kulgan agarchi to'lmas, ey soqiy,

To'kulgonimiz bu davrda to'lg'usidur.

Bu qishliqta ishimiz bisyor taraqqiyda edi. Shayboqxonning ishi tanazzulda edi. Bu asnoda bir-ikki ish yaramasroq bo'ldi. Marvdin kelib Qorako'lni olg'onlar to'xtata olmadilar. Qorako'l yana o'zbaklar tasarrufig'a kirdi. Qal'ai Dabusida Ibrohim charxonning Ahmad tarxon otliq inisi edi. Shayboqxon kelib qabadi. Biz cherik yig'ib iste'dod tayyor qilg'uncha, zo'rlab oldi. Elni tamom qatli om qildi.

Men Samarqandni olg'onda sanog'liq ikki yuz qirq kishim bor edi. Besh-olti oyning orasida tengri taoloning inoyati bila oncha bo'ldikim, Shayboqxondek kishi bila Saripulda masof urushtuk. Nechukkim, mazkur bo'lg'usidur.

Atrof va javonibdag'ilardin: xondin Ayyub Bekchik va Qashqa Mahmud va borinlar to'rt-besh yuz kishi ko'makka kelib edi. Jahongir mirzodin Tanbalning inisi Xalil yuz-ikki yuz kishi bila ko'makka kelib edi. Sulton Husayn mirzodek sohib tajribalik podshohdinkim, Shayboqxonning af'ol va atvorini mirzodin yaxshiroq kishi bilmas edi, hech kishi ko'makka kelmadi. Badiuzzamon mirzodin ham kishi kelmadi. Hisravshoh xud o'zining tavahhumidin kishi yibormadi. Chun bemiqdor yamonliqlar andin. iisbat bu xonavodag'a voqe bo'lub edi, nschukkim, mazkur bo'ldi, bizdin qo'rqunchi ko'prak edi.

Shavvol oyida Shayboqxon bila urushmoq doiyasi bila safar qilib, Bog'i Navg'a chiqtim. Besh-olti kun Bog'i Navda cherik yig'ilmoq va iste'dod tayyor bo'lmoq maslahati uchun o'lturuldi. Bog'i Navdin o'tlanib ko'ch-barko'ch mutavajjih bo'lduk. Saripuldin o'tub tushtuk, o'rdi girdini tamom shoh, xandaq bila ehtimom va ehtiyot qilib mazbut qilduk. Shayboqxon naridin kelib, Kojas Kordzan navohisig'a tushti. Ora taxminan bir yig'och bo'lg'ay edi. To'rt-besh kun bu yurtga o'lturuldi. Bizning kishimiz va yog'iy kishisi kunda naridin kelib, beridin borib, otqulashib urushurlar edi. Bir kun g'anim kishisi ko'nrak keldi. Xeyli urush bo'ldi. Hech tarafdin ortuqsiliq bo'lmadi. Bizning bir tug'luq kishi yengilrak yonib xandaqqa kiribtur. Ba'zi Seydiy Qarobekning tug'i edi, dedilar, Seydiy Qaro agarchi so'ziga o'z edi, qilichig'a zabunroq edi.

Ushbu avqotta bir kecha Shayboqxon shabixun keldi. Cherik girdini shox va xandaq bila mustahkam va mazbut qilinib edi, kelib hech ish qila olmadi. Xandaqning toshidin suron solib, bir pora o'q qo'yub yondilar. Urush ishiga men sa'y va ehtimom qildim. Qanbar Ali ham soiy edi. Boqi tarxon ming-ikki ming yarog'liq kishi bila Keshga

tushubtur, ikki kunda bizga qo'shulur. Sayid Muhammad mirzo do'g'lat ham xon dodam qoshidii ko'mak kelib, ming-ming besh yuz kishi bila Diyul tushubtur, ora to'rt yig'och yo'ldur. Sabohig'a bizga qo'shulur. Ushundoq mahalda ta'jil qilduk, urushtuk.

Ba tundi sabuk dast burrad ba teg',
Ba dandon gazad pushti dasti dareg'^[26].

Mening ehtimomimning jihati bu edikim, urush kuni sekkiz yulduz oraliqta edi, agar ul kundin- o'tsa o'n uch-o'n to'rt kungacha sekkiz yulduz g'anim orqasi sari bo'lur edi. Ul mulohazalar hech ekaidur. Betaqrib ta'jil qilibturbiz. Sabohi urush doiyasi bila jibalanib, otlarg'a qejim. solib, burong'or, juvong'or, g'ul, irovul yasol yasab mutavajjih bo'lduk. Burong'or Ibrohim soru, Ibrohim joni, Abulqosim ko'hbur yana ba'zi beklar edi. Juvong'or Muhammad Mazid, Ibrohim tarxon yana Samarqand beklaridin Sulton Husayn arg'un, Qaro barlos, Pir Ahmad, Xoja Husayn edi. G'o'lda Qosimbek va yana ba'zi yovuq ichkilar edi. Irovul Qanbar Ali sallox, Banda Ali, Xoja Ali, Mirshoh qavchin, Sayid Qosim eshikog'a, Xoldor, Banda Alining inisi Qo'ch X,aydar Qosimbekning o'g'li: bo'lg'on o'bdon yigitlarni va ichkilarni tamom irovulg'a bitilib edi.

Bizkim yasob chiqtuk, g'aiim ham o'trudin yasob naydo bo'ldi. Burong'or Mahmud Sulton, Jonibek Sulton, Temur sulton, juvong'or Hamza sulton, Mahdi sulton, yana ba'zi sultonlar edi. Yasollar yovuq yetgach, g'animning burong'orining uchi bizning orqamiz sari buruldi. Men ham yuzumni alar sari qildim. Bizning irovulkim, nekim bo'lg'ay, ish ko'rgan, qilich chopqon yigitlarni tamom irovulg'a bitilib edi, o'ng qo'l sari qoldi, Olimizda hech kishi qolmadi. Bovujudkim, ilgari kelgan kishilarni urub, yondurub, g'ulg'a tiqduk. Anga yettikim, Shayboqxonning ba'zi qari ulug'lari Shayboqxon g'a deb turlarkim, yurumak kerak, turmokdin ish o'tti.

O'zi to'xtab turubtur.

G'animning burong'ori bizning juvong'orimizni bosib orqag'a evruldi, irovul ham o'ng qo'l sari qolib, olimiz yalang bo'ldi. Keyindin va ilgari g'anim kishisi zo'rlab o'q qo'ya kirishti.

Mo'g'ul cherikikim, ko'makka kelib edi, urushqa xud toqatlari yo'q edi. Urushmoqni qo'yub bizning elni-o'q talab, ottyn tushura kirishtilar.. Bir bu emas, hamisha badbaxt mo'g'ulning odati ushundoqtur. Bossa ham o'lja olur, bostursa ham o'z elini talab tushurub o'lja olur.

Olimizdag'ilarni necha navbat zo'rlab kelganda urub yondurduk. Ilgarimiz ham zo'rladi, keyin evrulgan kishi ham kelyb bizning tug'qa o'q qo'ya kirishtilar. Ilgaridin, keyindin zo'rladilar. Bizning elni tebrattilar.

O'zbekning urushta brgr uluq hunari ushbu to'lg'amadur, hech urushi to'lg'amasiz bo'lmas. Yana bir budurkim, ilgari va keyin bek va navkar tamom o'q qo'yub jilovluq keladurlar, yong'onda ham parishon yonmay jilovluq yonadurlar.

Mening bila o'n-o'n ikki kishi qolib edi. Ko'hak daryosi yaqin edi. Burong'orning uchi daryog'a to'qunub edi. Daryo sari-o'q torttuk. Ko'hak daryosining kirgan mahalli edi, daryog'a yetgan bila jibaliq, kechimlik-o'q suvg'a kirduk. Yarimidin ko'prak yayab-o'k kelildi. Andin so'ngra uzdurma edi. Bir tirgaz otimi yer jibaliq, kechimlik ot uzdurub o'ttuk. Suvdin o'tgach kechimni kesib tash-laduk. Suvdin shimol sarig'akim o'tuldi, yog'iydin ajrashtuk. Vale yakka-yarimni talab tushurguchi, yalangochlaguchi tamom bu shum mo'g'ul edi. Ibrohim tarxonni va yana xeyli ubdon-o'bdon yigitlarni mo'g'ul talab ottyn tushurub zoe' qildilar. Ko'hak daryosining shimol tarafi bila Qulba navohisidin Ko'hak daryosini kechtuk. Ikki namoz orasi bor. edikim, Shayxzoda darvozasin kirib prkka keldim. Ulug'-ulug' beqlar va yaxshi-yaxshi yigitlar, qalin kishi bu urushta talaf bo'ldi. Ibrohim tarxon va Ibrohim goru va Ibrohim joni, bu g'aribturkim, bir urushta uch brohim otliq ulug' beklar talaf bo'ldi. Yana Abulqosim ko'hbur, yana Haydar Qosimbekning ulug' o'g'li Xudoyberdi tug'chi va Xudoyberdi barlos, va Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalilkim, burunroq necha qatla mazkur bo'lub edi, bu urushta talaf bo'ldilar. Yana ba'zilar har sarig'a qochtilar. Ul jumladin Muhammad Mazid tarxon Xisravshohg'a Hisor va Qunduz sari bordi. Yana Qanbar Ali sallox mo'g'ulkim, ulug' rioyat qilg'on begimiz ul edi, muncha rioyat topib edi, mundoq mahalda hamjihatliq qqlmay, kelib Samarqandtin kuchini olib, bu ham Xisravshohg'a yurdi. Yana ba'zi ichkilar va yigitlar, misli Karimod, Xudodod turkman va Jonika ko'kaltosh va Mullr Boboyi Pashoiy O'ratepa sari chiqtilar. Ul fursatta Mullo Bobo navkar amas edi, mehmon yo'sunluq yurur edi. Yana ba'zilar, misli Shirim gagoyi jamoati bila bovujudkim, bizning bila Samarqandg'a kirdi, mashvarat qilib o'luk-tirikni Samarqand qo'rg'onining ichida ko'rub, qo'rg'onni berkitmak

bo'lduk. Mening onam egachisi, spngli qo'rg'onda turub, bo'lg'on ko'ch va uruq va kishi-qarosinn O'ratepaga chiqorib yiborib, o'zi bir necha kishi-qarosi bila jarida qo'rg'onda turdi. Bir bu emas, doim mundoq qattiq ishlar tushganda mundoq yupqaliq va nohamjihatliqlar andin sodir bo'lg'ondur.

Tonglasig'a Xoja Abulmakorim va Qosimbek va jami' beklar va ichkilar va so'z tegar yigitlarni charlab mashvarat qilib, so'zni qo'rg'onni berkitmakka va o'luk-tirikni qo'rg'on ichida ko'rmakka qo'yduk. Men va Qosimbek va yovug'umdag'i ichkilar va yigitlar bila ko'mak bo'lduk. Bu maslahat uchun shahrning o'rtasida Ulug'bek mirzoning madrasasining tomining ustida oq uy tikib o'lturdum. O'zga beklarga va yigitlarga darvozalarda va girdo-gird qal'aning fasilida buljorlar uloshildi.

Ikki-uch kundan so'ng Shayboqxon kelib qo'ryundin yiroqroq tushti. Samarqandning mahalla-mahalla, ko'y-ko'y avbosh va yatimlari favj-favj yig'ilib, yatimona salavotlar chekib, madrasa eshigixa kelib, urushg'a chiqarlar edi. Shayboqxon urushqakim otlatur edi, qo'rg'onning yovug'ig'a ham kela olmas edi. Necha kun bu vatira bila o'tti. O'q va qilich zaxm zarbini va masof va maydon qitol va harbini ko'rmagan avbosh va aytom bu muomaladin daler bo'lub yiroq-yiroq chiqa kirishtilar. Ish ko'rgan yigitlar mundoq besirfa chiqishlaridin man' qilsalar, ta'n qila kirishtilar.

Bir kun Shayboqxon Ohanin darvozasi sari urush kelturdi. Yatimlar chun daler bo'lub erdilar, doimg'idek daler va yiroq chiqtilar. Bularning orqasig'a ba'zi yigitlarni otliq chiqorildi. Ushturgardan tarafida ko'kaltoshlar va yovuq ichkilar chiqib erdilar, misli Shirim, Nuyon ko'kaltosh, Qulnazar tag'oyi va Mazid va ba'zilar, andin bir-ikki-uch o'zbek bularg'a ot soldi. Qulnazar bila qilich olishtilar. Bo'lg'on o'zbeklar yayoqlab zo'r kelturdilar. Shahr yatimlarini tebrattilar. Ohanin darvozasig'a tmqtilar. Qo'chbek va Mirshoh qavchin Xoja Xizr masjidining yonida tushub qoldilar. Yayoqlarni tebratgan bila ilgarigi otliqlari Xoja Xizrning masjidig'a yig'ilib keldilar. Qo'chbek chiqib, ushbu ilgari kelgan o'zbeklar bila yaxshi chopqullashib namoyon ish qildi. Bori el boqib turub edi, quyig'i qochqonlar xud qochmoqlari bila-o'q bo'lub edilar. O'q otardin va urushqa turardin ish o'tub edi. Men darvozaning ustidin novak otadur edim. Yana ba'zi yovug'umdag'ilar o'q otadur edilar. Yuqqorig'i o'qning zarbidin Xoja Xizr masjididin ilgari o'ta olmadilar. O'shandin-o'q yondilar. Muhosara ovonida qo'rg'on fasilining ustida har kecha yurur eduk. Gohi men, gohi Qosimbek, gohi yana beklardin va ichkildarin evrulurlar edi. Firuza darvozasidin Shayxzoda darvozasig'acha fasil ustidin ot bila yurusa bo'lur edi. O'zga yerlarda yayoq yurulur edi. Ba'zilarkim, yayoq yurub evrulurlar edi, bir evruluncha tong otar edi.

Bir kun Shayboqxon Ohanin darvozasi bila Shayxzoda darvozasi orasida urush kelturdi, menkim ko'mak edim, urush munda bo'lg'och munda keldim. Gozuriston darvozasi bila So'zangaron darvozasi tarafidii parvo qilmaduk. Ul kuni Shayxzoda darvozasining ustidin o'q uchida bir bo'z otliqning otini novak o'qi bila yaxshi ottim. O'q bila-o'q bordi. Bu oraliqta oncha zo'r kelturdilarkim, Ushturgardan navohisida fasilning tubigacha keldilar. Biz munda xarbu zarbqa magag'ul, ul tarafdin tamom gofil: yigirma besh-yigirma olti kishi shotu tayyor qilg'on ekaidurlarkim, har shotuning kengligi onchakim uch kishi, ikki kishi yon-dasha chiqa olg'ay. Yetti-sekkiz yuz o'bdon yigitlarni bu shotular bila Gozuriston darvozasi bila So'zantaron darvozasining oralig'i to'g'risi pustura qo'yub, o'zi ul tarafdin urush solg'on ekandur. Eli tamom bu taraf urushqa mashg'ul bo'lub, buljor xoli bo'lg'on mahalda pusqon yerdin chiqib, ildam kelib, bu shotularni ikki darvozaning oralig'i Muhammad Mazid tarxonning havlisining to'g'risidin bir yo'li o'q fasilg'a qo'yarlar.

Ko'chbekning Muhammadquli qavchinning yana bir bo'lak yigitlarning buljori bu yer edi. Bu yigitlar Muhammad Mazid tarxonning havlisida bo'lurlar edi. So'zangaron darvozasi Qaro barlosning buljori edi. Gozuriston darvozasi Shirim tag'oyining va og'a-inisining va Qutluq Xoja ko'kaltoshning buljori edi;

Qo'chbek, Muhammadquli qavchin, Shoh So'fi, yana bir yigit yaxshilar borib mardonaliqlar qildilar. Fasil ustiga yog'iy kishisi ba'zi chiqib edilar, ba'zi chmqmoqta edilar. Bu mazkur bo'lg'on to'rt kishi yugurib yetib chopqulagaa zarbi rost ura yurub, tushurub qochurdilar. Boridin Qo'chbek yaxshiroq bordi. Qo'chbekning birpisandida va namoyon ishi bu edi. Bu muhosarada ikki qatla xo'blar iligi ishga tegdi. Qaro barlos ham So'zangaron darvozasi buljorida yolg'uz qolib edi, ul ham yaxshi to'xtadi. Qutluq Xoja ko'kaltosh va Qulnazar mirzo ham buljorlarida Gozuriston darvozasida edilar. Alar ham oz kishi bila yaxshi to'xtab, ko'ndalangdin lxshilar otquladilar. Yana bir navbat Qosimbek yigitlarni boshlab So'zangaron darvozasidin chiqib o'zbeklarni Xoja Kafshirgacha qavlab, bir necha kishi tushurub bosh kesib keldi. Oshliq emdi inshgan chog' edi, hech kim yangi oshliq kiyurmaydur edi.

Muhosara ayyomi mumtad bo'ldi. Elga bisyor tanqisliq bo'ldi. Liga yettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini yiya kirishtilar. Otqa bo'g'uz kam yoft bo'ldi. Daraxtlarning bargini otqa berurlar edi. Anda tajriba bo'ldikim. bori yafroqlardin tut yafrog'i va qaro yig'och yafrog'i otqa sozvorroq emish. Ba'zi quruq yig'ochlarni randa qilib, taroshasini suvg'a ibitib Otg'a berurlar edi. Uch-to'rt oyg'acha Shayboqxon qo'rg'onning yovug'ig'a kelmay, iroqrokdin qo'rg'onni evrulub ko'chib yurur edi.

Bir oxshom el gofkl yarim kechag'a yovuq Firuza darvozasi tarafida kelib, naqora cholib suron soldilar. Men madrasada edim, Bisyor taraddud va dag'dag'a bo'ldi. Mundin so'ng har kecha kelib, naqora cholib suron solib g'avgo qilur edilar.

Har necha atrof va javonibqa elchilar va kishilar yiborildi, hech kimdin ko'mak va madade yetishmadi. Ul mahaldakim, zo'r va quvvatimiz bor edi, hech nav' shikast va nuqsone bo'lmaydur edi. Ko'mak va madad qilmadilar va mundoq mahalda xud ne hisbbbilan madad qilg'aylar. Bularning umidi bila qabalda qal'adorliq qilmoq betaqrib ekandur.

Burung'ilar debturlarkim, qo'rg'on berkitmaklikka bosh kerak ikki qo'l kerak, ikki bug kerak: bosh sardor bo'lg'ay. Ikki qo'l ikki tarafdin kelur ko'mak va madad bo'lg'ay, Ikkp but qo'rg'onning suyi bila zaxirasi bo'lg'ay. Biz bu atrof javonibdag'ilardin ko'mak va madad ko'z tutarbiz, bular xud har qaysi bir o'zga xayolda.

Sulton Husayn mirzodek mardona va sohib tajriba podshoh bizga madad qilmay va ko'maklar berib, elchi yibormay, Shayboqxonig'a Kamoliddin Husayn Gozurgohiyni muhosara ovonida elchilikka yibordi,

Tanbal Andijondin Pisket navohisig'a keldi. Xonni ham Ahmadbek va jami' Tanbalning muqobalasig'a chiqordilar. Laklakon va Turak chorbog'i navohisida ro'baro' bo'ldilar. Urush, turush bo'lmay, ajrashtilar, Sulton Mahmudxon urush kishisi emas edi. Sipohiylikdan bisyor oriy edi. Tanbal bila o'tru bo'lg'on chog' xondin bedilona aqvol va af'ol zohir bo'lur. Ahmadbek turk kishi edi, vale mardona va davlatxoh edi. G'arib durusht aytur, derkim, bu Tanbal. ne miqdor kishidurkim, muncha dag'dag'a va taraddud tortarsiz. Agar ko'zungiz qo'rqa, ko'zingizni bog'lab yurub ro'baro' bo'laling.

Vaqoei sanai sabb va tis'a mia^[27]

Muhosara imtidodi uzoqqa tortti. Zaxira va uzoq hech tarafdin kelmadi. Ko'mak va madad hech jonibdin yetishmadi. Snpohi ia raiyat navmid bo'lib, birar, ikkirar qo'rg'ondin tashlab qocha kirishtilar. Shayboqxon qo'rg'on elining ojizlig'ini anglab, kelib G'ori Oshiqon navohisida tushti. Men ham Shayboqxonning ro'baro'sig'a Ko'yi Poyonda Malik Muhammad mirzoning uylariga keldim. Ushbu kunlarda Uzun Hasan Xoja Husaynkim, Jahongir mirzonng yog'iyig'ig'a va Samarqanddin chiqmog'imizg'a ul bois bo'lub edi, nechukkim burun mazkur bo'ldi, o'n-o'n besh navkari bila kelib qo'rg'ong'a kirdi. Bu kirishi xeyli mardona kirish edi. Sipohi va shahriyg'a usrat va tanqis ko'prak bo'ldi. Yovuq kishilar va mo'tabar kishilar fasildin tashlab qocha kirishti. Bek otog'liqdin bir Vays Shayx, Vays Log'ariy bayri edilar, qochib tushtilar. Atrof va javonibtin bilkul ma'yus bo'lduq. Hech tarafdii umidvorliq, qolmadi. Ozuq va zaxira kam edi. Bo'lg'oni ham tugandi. Hech tarafdin ozuq va zahira kelmadi.

Bu mahalda Shayboqxon sulh so'zini orag'a soldi. Agar bir tarafdin umndvorlig' bo'lsa, yo zaxira bo'lsa, sulh so'ziga kim quloq solur erdi, Zarurat bo'ldi, sulhguna qilib, kechadin ikki nakr bo'la yovushub edikim, Shayxzoda darvozasidin chiqildi. Volidam xonimni olib chiqtim. Yana ikki xotun kishi chiqti: biri Iechka xalifa edi, yana biri Minglik ko'kaltosh edi. Mening egachim Xonzoda begim ushbu chiqqonda Shayboqxonning iligiga tushti. Sug'dning ulug' shox jo'ylarig'a qorong'u kechada urunub yo'l it-urub yuz tashvish bila tong otqonda Xoja Diydordin o'tub, sunnat iaqtida Qarbug' pushtasig'a yormoshtuk. Qorbug' pushtasining shimolidin Xudak kentining oyog'i bila Iloi O'tini tuslab tebraduk. Yo'lda borurda Qanbar Ali va Qosimbek bila ot tortishtuk. Mening otim o'tti aning ogining qolg'onini boqar xayol qilib qayrildim. Tang bo'shab ekandur, egar evruldi. Boshim bila yerga yiqildim, agarchi o'shul zamon qo'pub otlandim, vale aqlim oxshom g'acha qarorig'a kelmadi. Bu olamda o'tgan vaqoe tush va xayoldek ko'zumga va ko'nglumga ko'runur va kechar edi.

Kech namozi digar Ilon O'tida tushub, ot o'lturub etini shishlab, kabob qilib, otni lahza tindurub otlanduk. Tongdin burunroq Xaliliya kentiga kelib tushtuk. Haliliyadin Dizak kelildi, ul fursatta Dizakta Hofiz Muhammadbek do'ldoyning o'g'li Tohir do'ldoy edi. Semiz etlar va mayda etmaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar

farovon. Andoq usrattin mundoq arzonliq va aidoq baliyattin mundoq amonliqqa kelduk.

Vahmu usrattin amone toptuq.

Yangi jon toza jahone toptuq.

O'lum dag'dag'asi xotirdin raf' bo'lib, ochliq shiddati eldin daf' bo'ldi. Umrumuzda muncha farog'at qilmaydur eduk. Muddatul-umr amoilig' va arzonlig' qadrini muncha bilmaydur eduk. Ishrat usrattin so'ng, farog'at mashaqqattin keyin lazozatliqroq va yax shiroq ko'runur. To'rt-besh navbat ushmundoq shiddattin rohatqa va mashaqqattin farog'atqa muntaqil bo'lubtur. Avvalgi i:ibat bu edi. Mundoq dushman balosidin va ochliq ibtilosidin xalos bo'lub, amonlig' rohatig'a va arzonlig' farog'atig'a yetushtuk. Uch-to'rt kun Dizakta istirohat qilduk. Andin so'ng O'ratepa sari aznmat qilduk. Pashog'ar bir nima yo'ldin qaqasroqtur, chun muddati anda bo'lub edim, o'tub borurda, borib ani sayr qildim. Pashog'arning qo'rg'onida otun kim, muddati madid mening onam xonimg'a mulozamat qilur edi, bu navbat ulozsizliqtin Samarqandta qolib edi, uchray tushti, ko'rushtum, so'rdum. Samarqanddin bu yerga yayoq kelibtur. Mening onam xonimning singli Xo'b Nigorxonim olami foniyni vido' qilg'an ekandur. O'ratepada xonimg'a va menga eshigturdilar. Mening otamning onasi ham Andijonda vafot qilg'on ekandur, ani ham munda eshitturdilar. Xonim xon bobom shunqor bo'lg'oli onalari, inilari, singillarini kim, Shohbegim va Sulton Mahmudxon va Nigorxonim va Davlat Sultonxonim bo'lg'aylar, ko'rmaydurlar edi. Muforaqat imtidodi o'n uch-o'n to'rt yilga tortib edi, tuqqonlarni ko'rgali Toshkandg'a mutavajishh bo'ldnlar.

Men Muhammad Husayn mirzo bila so'zlashib, O'ratepaning kentlaridin Daxkat degan yerda qishlamoq bo'ldum. Borib uruqni Daxkatda ko'yub, bir necha kundan so'ng Shohbegimni va xon dodamni va urug'-qayashni ko'rgali men ham Toshkand azimati qildim. Borib Shohbegim va xon dodamg'a mulozamat qilib, bir necha kun anda bo'ldum. Mening onamning tuqqon egachisi Mehr Nigorxonim ham Samarqanddin keldilar. Mening onam xonim behuzur bo'ldilar, xeyli yamon behuzurluq edi. Mahkam muxotara o'tkardilar.

Hazrati Xojago Xoja Samarqanddin chiqib kelib, Farqatta o'lturub edilar. Farqatqa borib Xojani ko'rdum. Umidvor edimki, xon dodam rioyat va inoyat maqomida bo'lub, viloyat va pargapa bergaylar. O'ratsnani va'da qildilar. Muhammad Husayn mirzo bermadi. Bilmon o'zluksidan bermadimu yo yuqoridin ishorat bo'ldimu?

Necha kundan keyin Daxkat O'ratepaning ko'hnoya kentlaridindur, ulug' tog'ning tubida tushubtur, bu tog'din o'tgach Mascho bo'lur. Eli agarchi sort va dehnishindur, vale agrokdsk gala va qamaliq ellardur. Daxkatning qo'yini qirq ming chenarlar edi. Bu kentta raoyoning uylariga gushtuk. Men bir kaloitarining uyiga tushtum, qari kishi edi, oltmish-etmishda bor edi, vale onasi hanuz bor edi. Xeyli umr tonqon xotun edi, yuz o'n bir yoshda edi. Temurbek Hindustong'a kirganda bu xotunning urug'-qayashidii biri ul cherikka borib ekandur. Ul xogirida bor edi, hikoyat.qilur edi. Bir Daxkatda ushbu xotunning o'zidin tuqqon va nabira va qiz nabira va nabirai nabira go'qson olti kishi hozir edi. O'lganlari bila ikki yuz hisob qilurlar edi. Nabirasining nabirasi bir yig'it yigirma besh-yigirma olti yoshlar, qop-qora saqolliq yigit edi.

Daxkatda ekaida Daxkatning gird va navohisidag'i tog'larni hamisha yayoq yurub, sayr qilur edim. Aksar yalang oyoq yurur edim. Yalang oyoq ko'p yurgandin oyoqlarim andoq bo'lub edikim, tog' va tosh tafovut qilmas edi. O'shul sayr asnosida bir kun namozi dngar bila namozi shom orasida bir inichka nomushalxas yo'l bila bir o'y tushub boradur edi. Men dedimkim, bu yo'l qaeng'a borur ekin? O'yg'a ko'z soling, o'yni iturmang, to yo'lning qay sari chiqari ma'lum bo'lg'ay. Xoja Asadullo zarofate qildi, dedimkim : «Gov gum shavad, chikor kunem»?^[28]

Ushbu qish sipohilardin ba'zisi biziing bila qazoqliqlarda yuruy olmay. Andijong'a bormoqqa ruxsat tiladilar. Qosimbsk mubolag'alar bila arzg'a yetkurdikim, chun bu kishi boradur. Jahongir mirzog'a maxsusona o'z kiyganingizni yiboring. Bir os bo'rkumni yibordim. Qosimbek yana mubolag'a qildikim, Tanbalg'a ham bir nima yiborsangiz ne bo'lg'ay? Agarchi rozi emas edim. Qosimbekning mubolag'asm jihatidan Nuyon ko'kaltoshiing bir o'guq yassi qilichinikim Samarqandta o'zi uchun yasatib edi. Tanbalg'a yiborildi. Meining boshimg'a gekkan qilich ushbu qilich —o'q edi, nechukkim kelur yilning vaqoeida mazkur bo'lg'usidur.

Necha kuidnn so'ng mening ulug' onam Esan Davlatbegimkim, Men Samarqanddin chiqqonda qolib edilar. Samarqandta qolg'on ko'ch-urug' va och va oruq bila keldilar. Ushbu qish o'rtasida Shayboniyxon Xo'jand so'yini muz bila kechib, Shohruxiya va Piskent navohisini chopti. Xabar kelgach kishimizning ozlig'ig'a boqmay, chopla otlanduq. Xo'jandning kuyig'i kentlari Hashtiyak to'g'risi bila mutavajjih bo'lduk. Mahkam zarb sovuq edi. Bu

navohida Hodarvesh yoli o'ksumas, hamisha tund qo'par. Ul martabada sovuq edikim, o'shul ikkn-uch kunda ikki-uch kishi bu orada sovuqning shiddatidin o'lub edi. Manga g'uslg'a ehtiyoj edi. Bir ariq suyidakim yoqalari qalin muz to'ng'ub edi, o'rtasi suvning tezligi jihatidin yax bog'lamaydur edi, bu suvg'a kirib g'usl qildim. O'n olti qatla suvg'a cho'mdum. Suvnng sovuqlig'i xeyli ta'sir qildi. Tonglasi Ho'jand suyini Xoslar to'g'risidin muz ustidin o'ttuk. Suvdin o'tub tunqatib, Piskentga kelduk.

Shayboqxon xud Shohruxiya navohisini - o'q chopib yong'ondur. Ul fursatta Piskent Mulla Haydarning o'g'li Abdulmannonda edi. Abdulmannondin kichikrak Mo'min otliq bir yaramas va parishon o'g'li men Samarqandda ekanda mening qoshimg'a kelib edi, filjumla rioyat qilib edim. Bilmon Nuyon ko'kaltosh Samarkandda aing bila netavr yamon maosh qilur, bu... kiyna sax lab ekandur. O'zbek chopg'unchisining yonilg'on xabari kelgach, xon koshig'a ketti.

Piskenttin ko'chub Oxangaron kentlarida uch-to'rt kun tavaq quf qilduk. Samarqanddag'i oshnolik bila mulla Haydarning o'g'li Mo'min Nuyon ko'kaltoshni va Ahmad Qosimni yana ba'zilarni og'izlag'oni chorlar, menkim Piskenttin ko'chtum, bu jam' Piskentta qoldilar. Bu jamoatqa bir jar yoqasida suhbat berur Biz kelib Ohangaron kentlaridin Som-siyrak degan kentta tushtuk. Tonglasi xabar keldikim, Nuyon ko'kaltosh jardin mastliqta yiqilib o'libtur. Haqnazarnikim, Nuyonning tukqan tag'oyisi edi, yana bir jam' bila yiborildi, borib Nuyonning yiqilgan sridin topib, ehtiyot qilnb, Nuyonni Piskentga tufroqqa gopshurub keldilar. Bular suhbat tutqon yerdin bir o'q otimi bir baland jarning ostida Nuyonning o'lug'iii gopibdurlar. Ba'zig'a gumon bo'ldikim, Samarqanddag'i kiynani saxlab, Mo'mpn Nuyong'a qasd qildi. tahqiqini kishn bilmadi. Manga g'arib ta'sir qildi, kam kishining favgig'a muncha mutaassir bo'lub edim. Bir hafta-o'n kungacha hamisha yig'lardim. Favtining tarixi «favn shud Nuyon topildi.

Necha kundan so'ig yonib Daxkatga keldim. Yoz bo'la Shayboq-xonning O'ratepa ustiga kelur xabari bo'ldi. Daxkat tuz yer uchun Obburdan daboni bila Mascho ko'histonig'a oshtuk. Maschoning quyi-gi kenti Obburdandur. Bu Obburdandin quyiyoq bir chashma t'ashub-chur, bu chashma boshida mazoredur. Ushbu chashmadin yuqqori Mascho doxilidur. Quyi Palg'arg'a taalluqdur. Ushbu chashma bovdida, chashma yoqasidag'i toshyda qazib, bu uch baytni sabt ettim:

Shunidam ki Jamshedi farrux sirisht

Bu sarchashmae bar sange navisht:

«Barin chashma chun mo base dam zadand,

Biraftand to chashm barham zadand.

Giriftem olam ba mardiyu zo'r,

Va lekin naburdem bo xud ba gur»^[29].

Ul ko'histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib abyot va nimalar bitirlar. Ushbu Maschoda ekanda Mullo Hijriy shoir Hisor tarafidin kelib mulozamat qildi. Bu matla'ni ushul ayyomda aytib edim:

Takalluf har necha surat tutulsa ondin ortuqsen,

Seni jon derlar, ammo betakalluf jondin ortuqsen.

Shayboqxon O'ratepaning gird va navohisig'a kelib, bir pora buzuqchiliq qilib yondi. Shayboqxon O'rateianing ustida ekanda kishimizning ozlig'ig'a va yaroqsizlig'ig'a boqmay, Maschoda uruqni qo'yub, Obbo'rdan dobonidan oshib, Daxkat navohisig'a keldukim, kecha erta yovuq sig'inib, qopug'a kelgan ishni taqsir qilmag'aybiz. Shayboqxon bot o'q yondi.

Yana dobon oshib Maschog'a kelduk. Xotirg'a kechtikim, mundog' tog'din tog'qa aloxon va alomon, viloyatimiz yo'q, yerimiz yo'q, gurmaq betaqribdur, xon qoshig'a Toshkandgao'q boraling. Qosimbek bu yurumoqqa rizo bo'lmadi. Qorabuloqda uch-to'rt mo'g'ulni zabt va siyosat uchun o'lturub edi, nechukkim mazkur bo'ldi. G'olib o'shul jihatidin bormoqqa taraddud qildi. Har necha mubolag'a qilduk, bo'lmadi. Og'a-ini va tavobe' va lavohiqi bila Hisorg'a tortti. Biz Obburdan ko'tali bila oshib, xon qoshig'a, Toshkandga mutavajjih bo'lduk. Ushbu ayyomda Tanbal cherik tortib Ohangaron julgasiga keldi. Cherik ustida Muhammad do'g'latkim, Muhammad Hisoriyg'a mashhur edi, yana inisi Sulton Husayn do'g'lat, Qanbar Lli salloh muttafiqlar bo'lub Tanbalg'a qasd qilurlar. Bu muhimni Tanbalg'a sezirgach, tura olmadilar, xon qoshig'a qochib qeldilar.

Bizga qurbon iydi Shohruxiyada bo'ldi. Betavaquf o'tub, xon qoshig'a, Toshkandga bordim. Bu ruboiyni aytib

edim, ma'mul qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she'r mustalaqotig'a muncha tatabbu' qilmaydur edim, xon xushtab' kishi edi, she'r aytur edi, agarchi saru somonliq g'azali kamroq edi, bu ruboiyii xong'a o'tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko'ngul ting'udek shofiy javob topmadim, G'olibo she'r mustalahotig'a kamroq tatabbu' qilg'ondurlar. Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni g'urbatta kishi.
Ko'nglum bu g'aribliqta shod o'lmadi hech,
G'urbatta sevunmas emish, albatta, kishi.

So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol yana g'ayn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo'lurlar emish.

Bir necha kundan so'ng Tanbal O'ratepaning ustiga keldi. Bu xabar kelgach xon Toshkanddin cherik otlandi. Piskent bila Som-siyarakning orasida burong'or va juvong'orni yasol yasab edim, ko'rdilar. Mo'g'ul dasturi bila tug' bog'ladilar. Xon ottin tushti. To'qquz tug'ni xonning olida turg'uzub, bir mo'g'ul bir o'ynig o'rta iligiga bir uzun oqbo'zni bog'lab, iligiga tutubdur. Yana uch parcha uzun bo'zni uch tug'ning tutasidin quyiroq bog'lab, tug'ning yig'ochining ostidin olib kelturub, bir bo'zning uchini xon bosib turdi. Yana bir tuqqa bog'lag'on bo'zning uchini men bosib turdum. Yana bir bo'zning uchini Sulton Muhammad Xonika. Ul mo'g'ul bo'z bog'lag'on o'ynig o'rta iligini iligiga olib, mo'g'ulcha nimalar deb tuqqa boqib ishorat qiladur, xon va tamom turg'onlar tug' sorig'a qimizlar sochadurlar. Nafirlarni va naqoralarni bir yo'li chaladurlar. Bo'lg'on yasolda turg'on cherik eli bir yo'li suron soladurlar. Uch navbat ushmundoq qiladurlar. Andin so'ng o'tlanib, suron solib ushmuncha cherik davrin chopadurlar. Mo'g'ul orasida Chingizxonning tuzuki xolog'acha Chingizxon yasab qo'ygandek-o'qtur.

Burong'or burong'orda, juvoig'ar juvong'arda, g'ul g'ulda, har kim ota-otasidin qolg'an yerida-o'q gurar, burong'or bila juvong'arda har kimyushg e'tybori ko'praktur, uch sariroq turarlar. Burong'orda charosi bila bekichik urug'nning hamisha uchqa chiqmoq talashlari bor. Ul-fursatta charosning tuman begisi Qashqa Mahmud edi, xeyli mardona yigit edi. Bekichik tumaniningkim, tumanga-o'q mashhurdur, tumai begisn Ayyub Ya'qub edi, uchqa chiqmoq uchun urushtilar. Bir-birlariga qilichlar sug'urushtilar. Oxir g'olibo mundoq qaror toptikim, chargada birisi yuqqori gurg'ay. yasolda yana biri uchqa chiqqay. Tonglasig'a Som-siyarak navohisini charga solib ovladilar. Kelib Turok chorbog'iga tushuldi. Ul g'azalekim, tugattim, ushbu kun ushbu yurtta tugattim. Ul tugangan g'azal budur:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

Bu g'azal yetti bayt turur. Mundin so'ng char g'azalkim tugandi, ushul tartib bila-o'q bitildi.

Mundii ko'ch-bako'ch Xo'jand daryosining yoqasig'a keldilar. Bnr kun sayr tariyqi bila suvdin o'tub, osh pishurub, yigitlarni va chuhralarni sho'xluqqa solduk. Ushbu kun mening takbandimning oltun qullobini o'g'urladilar. Tonglasig'a-o'q Xonquli Bayonquli bila Sulton Muhammad Vays qochib Tanbalg'a bordilar. Varchag'a gumon bo'ldikim, bu harakag bulardin sodir bo'lubtur, agarchi gahqiq bo'lmadi. Ahmad Qosim ko'hbur ham ijizat tilab, O'ratepaga bordi. Ul ham ushbu borg'on bila kelmadi Tanbalg'a bordi.

[1] Qaralsin: «Boburnoma» I-qism, So'z boshi. T., 1948, 5—8 betlar (Bunda «Boburnoma» qo'lyozmalari, nashri va turli tillarga tarjimalari va boshqalari haqida ma'lumot berilgan).

[2] Zahiriddin Muhammad Bobur: «Boburnoma», I—II qism, T., 1948—1949 nashrga tayyorlovchilar: P.Shamsiev, S. Mirzaev.

[3] Zahiriddin Muhammed Babur. Vekayi, Babur, Cilt I-II, Ankara.

[4] Baburname, zapiski Babura. Tashkent, 1958.

[5] asarda hamma sarlavhalardagi tarixlar arabcha berilgan. sarlavhalarning tarjimalari sahifa ostida ko'rsatib boriladi. mundarijada esa shu tarjimalar berildi, qavs orasidagi raqamlar hozirgi yil hisobidir. asarning boshlanishida sarlavha yo'q, uni biz shartli ravishda qo'ydik, bu hozirgi yil hisobida 1493 yilga to'g'ri keladi.

[6] Hamma narsa: xoh sof oltin, xoh kumush va xoh qo'rg'oshin bo'lsin, baribir o'z asliga qaytadi.

[7] Qaytib kel, ey baxt qushi, sening to'tiday xatlaringiz mening suyaklarimni qarg'alar olib ketayozdi.

[8] Ey muhtasib, mastman, bugun mendan qo'lingni tort, qachonki hushyor topsang, o'sha kuni tekshir.

[9] Ichki yaralar dardidan hazar qil! Chuiki ichki yara axir yuzaga chiqadi. Qo'ldan kelganicha hech bir dilga ozor berma! Dildan chiqqan bir oh bir jahonni barbod qiladi.

[10] to'qqiz yuzinchi (1494—1495) yil voqealari.

- [11] Yomonlik qilganingdan keyin ofatlardan emin bo'lma, chunki tabiatning beradigan jazosi aniqdir.
- [12] to'qqiz yuz birinchi (1495—1496) yil voqealari.
- [13] to'qqiz yuz ikkinchi (1496—1497)— yil voqealari.
- [14] to'qqiz yuz uchinchi (1497—1498)—yil voqealari.
- [15] Ilm va aql dengizi bo'lgan Ulug'bek dunyo va dinning tayanchi edi. Abbos qo'lidan shahidlik bolini tatidi. «Abbos kusht» harflari o'lim tarixi bo'ldi. (Abbos o'ldirdi) harflarini «Abjad hisobi» bilan raqamga aylantirilsa, 853 hijriy (1449—1450) yil chiqadi.
- [16] Otasini o'ldirgan (padarkush) podsho bo'lolmaydi, agar bo'lsa ham olti oyga yetmaydi.
- [17] Abdullatif Jamshiddan shukuhli podsho edi, Faridun bilan Zardusht qullari qatori edi. Uni Bobo Husayn juma kechasi o'q bilan o'ldirdi, o'lim tarixini «Bobo Husayn kusht» deb yozgin. «Bobo Husayn o'ldirdi» harflarini «Abjad hisobi» bilan raqamga aylantirilsa, 854 hijriy, (1450—1451) yil chiqadi.
- [18] «G'ofil bu yerdan quvilgan, u yerdan ajralgan» (aro yo'lda sarson bo'lib qolishdan kinoya).
- [19] to'qqiz yuz to'rtinchi (1498—1499) yil voqealari.
- [20] to'qqiz yuz beshinchi (1499—1500) yil voqealari.
- [21] Kuchsizlikdin soyaday u yer-bu yerga tushaman, agar devorni ushlamasam yiqilaman.
- [22] Ishlar o'z vaqtida bajarilishi kerak: vaqtida bajarilmagan ish sust bo'ladi, sust.
- [23] to'qqiz yuz oltinchi (1500—1501) yil voqealari.
- [24] Aql yana aytdiki, bilgil: uning tarixi «fathi Bobur bahodur» bo'lur. 905 (1499).
- [25] Na yegulik g'allam bor va na kiyinishga asragan kiyimim bor. Yeydigani, kiyadigani bo'lmagan kishi ilm va hunarga qanday urina olsin.
- [26] Yengiltak achchig'langanda tig' bilan qo'lin kesar, so'ngra afsus qo'li orqasin tish bilan chaynar.
- [27] to'qqiz yuz yettinchi (1501 —1502) yil voqealari.
- [28] Agar ho'kiz yo'qolsa, nima qilamiz? Yoki govgum bo'lsa, ya'ni qorong'u tushib qolsa nima qilamiz? Bu yerda «govgum»ning ikkala ma'nosiga ham ishorat qilib lutf qilingan.
- [29] Eshittimki, qutluq tabiatli Jamshid bir bulog' boshida tosh ustiga shunday deb yozgan ekan: bu bulog' tepasida bizlar singari ko'p kishilar kelib o'lturdilar, ketdilar va yo'q bo'ldilar. Olamni mardlik va zo'rlik bilan oldik, lekin o'zimiz bilan go'rga eltmadik.

Article Sources and Contributors

Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma *Source:* http://www.kutubxona.com/wiki/index.php?title=Zahiriddin_Muhammad_Bobur_Boburnoma *Contributors:* Uzgen